
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2023 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Gözəlov Səyavuş S.

Hərbi xarakterli fəvqəladə hallara şəxsi heyətin psixoloji davamlılığın formalaşdırılmasının praktiki metodları.....3

Əliyeva Mətanət V.

Psixoloji böhran və onun psixoloji təhlili14

Məmmədova Gülər A.

Gender xüsusiyyətlərinin ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına təsiri.....22

Alquliyev Vüsal İ.

Narsizm fenomeni və onun formalaşmasının psixoloji məsələləri32

SOSIAL PSIXOLOGİYA

İsgəndərov Elmir A.

Nağıl nümunələrindən NLP texnikaları kimi istifadənin imkanları.....45

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Эстрова Сабина Т.

Психологические и педагогические проблемы взаимодействия диспетчера-инструктора увд и стажёра в процессе обучения50

Məsimzadə Sevda A.

Emosional intellektin *travis bradberry*,
jean greaves nəzəriyyəsinin psixoloji təhlili62

Bayramova Sabirə S., Nəsrullayeva Zərifə N.

Yeniyyətmələrin deviant davranışının xüsusiyyətləri və səbəbləri68

TİBBİ PSIXOLOGİYA

İsgəndərova Arifə Z., Xəlilova Zülalə M.

Diqqət əskikliyi və hiperaktiv pozuntu.....75

HƏRBİ XARAKTERLİ FÖVQƏLADƏ HALLARA ŞƏXSİ HEYƏTİN PSIXOLOJİ DAVAMLILIĞIN FORMALAŞDIRILMASININ PRAKTİKİ METODLARI

Səyavuş Gözəlov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Ayna Sultanova 13, AZ 1035

E-mail: g.sayavush@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7000-2499>

Açar sözlər: fəvqəladə hallar, hərbi təlim, silahlar, alqoritmlər, qəza situasiyası, stress, psixoloji hazırlıq

Key words: emergency situations, military training, weapons, algorithms, emergency situation, stress, psychological preparation

GİRİŞ

Hərbi xarakterli fəvqəladə hallarda əhalinin, ərazinin və ətraf mühitin müxtəlif silahların (kütləvi qırğın silahları [1], atıcı silahların və ya güclü təsirli zəhərli maddələrin [5] zədələmə təsirindən mühafizəsi və ya fəvqəladə hal baş verdikdən sonra onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak edən qoşunların şəxsi heyətinin və mülki insanların psixoloji davamlılıq səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2,3]. Buna görə də fəvqəladə hal mövcud olan rayonda ərazidə fəaliyyət göstərən qrup bölmələrinin hərbcilərdən ibarət olması, onların əsas tapşırıqları ilə yanaşı, eyni zamanda fəvqəladə halların nəticələrinin aradan

qaldırılmasına istiqamətlənməsi, tapşırıqların həcmnin genişlənməsi müxtəlif psixi və fiziki yorğunluğa gətirib çıxarır. Bunun səbəbi fəvqəladə halların müxtəlif xarakterdə təbii, texnogen [4] və hərbi xarakterli [1,5] olması və onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxan və ya meydana çıxma biləcək hadisələrin mürəkkəb ekstremal şərait yaratmasıdır. 1986-cı ildə Çernobıl AES-də baş vermiş qəza zamanı müxtəlif ixtisas sahibləri (hərbcilər, həkimlər, mühəndislər və s.) mürəkkəb ekstremal şəraitdə radiasiya və digər qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılmasında müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmişlər [3].

Hərbi xarakterli fəvqəladə hallara hazırlıq mərhələsində təlim-tədris prosesində [6] müxtəlif növ tapşırıqların və məşqlərin yerinə yetirilməsi zamanı nizamnamə qaydalarına əməl edilməsi, ordu həyatının maneələrinin dəf edilməsi prosesində şüurlu və aktiv fəaliyyət – hərbcilərin intellektal, emosional və iradi keyfiyyətlər sferasını effektiv inkişaf etdirir və intizamlı davranış tərzləri adətləri və müddəalarını formalaşdırır. Hərbcilərin fəaliyyət prosesində tərbiyə prinsipi [14] çətin hərbi əməyə vərdiş böyük üstünlüklərə malikdir. Ancaq bir çox hallarda bu problem təbii olaraq həyata keçirilir, nəticədə təlim-tərbiyə prosesinə [6] müsbət münasibət formalaşdırılmalı [8], fəaliyyətdən ayrılmalı, fəaliyyət prosesi hərbcilərin və şəxsiyyətin liderlik keyfiyyətinin inkişafına yönəldilməlidir.

Silahlı Qüvvələrin müxtəlif qoşun bölmələrinin fəvqəladə hallarda əhalinin, ərazinin və ətraf mühitin mühafizəsi üçün zəruri olanı orduya öyrət prinsipi özünün vacibliyini itirməməli, döyüş hazırlığı proqramına uyğun yerinə yetirilməli və döyüş, mənəvi-psixoloji hazırlıq prosesini tam əhatə etməlidir. Komandirlər tabeliyində olanları hazırlayarkən onları ixtisasçı kimi, atış bacarıqları, tankı və avtomobili idarə etməyi, radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat aparmaq qaydalarını, rabitə və ya radio-

lokasiya sistemi ilə işləməyi öyrədirlər, ancaq onlarda həmişə cəsurluq, qəhrəmanlıq, özünü itirməmə, möhkəmlik və digər iradi keyfiyyətlərin müasir tələb səviyyəsində inkişaf etdirilməsi də məqsədə uyğundur [7,9]. Hərbi təlimlərdə, çöl çıxışlarında, dəniz yürüşlərində və hətta təlim-tədris məşğələləri zamanı taktiki məsələlər, qrup tapşırıqları və ya fikir mübadiləsi əsasında tədris prosesi təşkil edilib, aparılır [11,12]. Lakin psixoloji davamlılıq üzrə tapşırıqların qoyulması və müxtəlif üsullarla yerinə yetirilməsi, döyüş şəraitində fəaliyyət zamanı meydana çıxacaq qıcıqlandırıcılar haqqında məlumatlara malik olmaları və müxtəlif hallarla qarşılaşmaları müxtəlif şəraitlərdə naməlumluq vəziyyətini aradan qaldırılmasına kömək edər.

Bütün çatışmazlıqları psixoloji davamlılığın praktik metodlar sisteminin köməyi ilə aradan qaldırmaq mümkündür. Onun əsas tərkib hissələri tapşırıq və məşq, qəza situasiyası və stres təsir metodudur.

Psixoloji məşğələlər və məşqlər hərbi kollektivlərin psixoloji etibarlığını artırmaq və tələb olunan keyfiyyətlərin formalaşdırılması məqsədilə xüsusi hərəkətlərin dəfələrlə və çətinliklə təkrar sistemidir.

O özündə birləşdirir:

– radiasiya və kimyəvi maddələrlə zəhərlənmiş ərazinin müəyyən

- edilməsi üzrə kəşfiyyat aparmaq, xüsusi təmizləmə işlərinin aparılması və maneələrin dəf edilməsinə aid tapşırıqlar və məşqlər;
- təlim postlarında, bənzərlik vasitəsilə və xüsusi trenajorlarda tapşırıqlar və məşqlər;
- kompüter oyunları;
- xüsusi su sədlərini, dağıntıları, yangınlar baş vermiş çəpərləri və maneə zolaqlarının dəf edilməsi üzrə tapşırıqlar;
- xüsusi idman oyunları və yarışlar;
- intellektual, emosional və iradi keyfiyyətlərin inkişafı üçün psixoloji məşğələlər;
- sosial-psixoloji məşqlər, rol oyunları, döyüş qrupunun təşkil edilməsi üzrə praktikanın, psixoloji uyğunluğun və razılaşdırılmanın formalaşdırılması.

Bütün tapşırıqlar və məşqlərin köməyi vasitəsilə müxtəlif xarakterli fəvqəladə hallarda fəaliyyət üçün zəruri olan psixoloji keyfiyyətləri, döyüş ustalığının öyrədilməsi, peşəkar bilik, bacarıq və adətlərə yiyələnmə, hərbciləri bu və digər əməliyyatı yerinə yetirmək üçün əlavə fikirlərdən azad edən və onu əsas fəaliyyət istiqamətində diqqətinin mərkəzləşməsinə təmin edən kompleks formada şəxsiyyətin inkişafına imkan yaradır.

Hər hansı bir tapşırığı yerinə yetirərkən hərbcə əzələ enerjisi itirir,

bu isə fiziki yorğunluğun müxtəlif dərəcəsini əmələ gətirir. Gərginlik əqli yorulmanın meydana çıxmasına səbəb olur və bu isə qavramanın, diqqətin, yaddaşın və təfəkkürün zəifləməsi ilə müşayət olunur. Eyni oxşarlı və qeyri normal mikro mühit şəraiti (temperatura, nəmişkənlik, işıqlanma, iyli hava və s.) emosional yorğunluğa gətirib çıxaran amillərə aiddir.

Buna görə də rəhbər məşğələlərdə həmişə hərbcilərin psixoloji vəziyyətini nəzarət altında saxlamalı, meydana çıxan hər hansı bir dərəcədə olan fiziki, əqli və emosional yorğunluğu inandırma, təlqid və ya başqa fəndlərlə əhval-ruhiyyəni yüksəltməli, iş vaxtı meydana çıxan mümkün səhvlərin aradan qaldırılması üçün onun diqqətini cəmləməli və pedaqoji-psixoloji üsullarla aradan qaldırmalıdır [13]. Əgər hərbcidə ikinci dərəcəli yorğunluq meydana çıxarsa, məşqi dayandırmaq lazımdır. Onun göstəriciləri aşağıdakılardır: üzün qızarması, tərin ayrılması, diqqətin zəifləməsi, həyəcanlanma və qıcıqlanmalar. Müəyyən edilmişdir ki, faktiki qalıq yorğunluq məşqə qədər (işdən 10 saat əvvəl), operatorların 60%-də isə 3,5 saatdan sonra ikinci dərəcə yorğunluq əlamətləri meydana çıxır [6].

Yorğunluq dərəcəsi hərbcilərin fərdi xüsusiyyətlərindən, eləcə də onların bioritmik dövrlərindən asılıdır.

Bu sahədə zabitin bilikləri psixoloji məşqləri hərbcı üçün ən ağır vaxtlarda aparmasına şərait yaradır [13]. Məşqlərin planlaşdırılması vaxtı aşağıdakı şərtlərə diqqət yetirməlidir.

- məşqdən əvvəl psixoloji zehni və ya müxtəlif fiziki hərəkətlər etdirmək;
- həftədə bir-iki dəfə psixoloji məşğələləri yeniləri ilə əvəz etmək;
- məşqlər başlamamışdan əvvəl tabeçilərə məşqin intensivliyi və uzun müddətliliyi haqqında məlumatlar vermək;
- məşq iştirakçıları fərdi və ya qrup ustalıqı qazanmaları üçün ayrı-ayrı tapşırıqlara və başqa hərbcilərlə qarşılıqlı təsirdə olanlara ayrılan vaxt mütləq balanslaşdırılmalıdır;
- məşqlər zamanı müxtəlif məşqlər kompleksi tətbiq olunmalıdır ki, bir nəfərin və qrup üzvlərinin şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirilsin;
- məşğələlər və məşqlər döyüş situasiyasının modelləşməsinə qədər yavaş-yavaş mürəkkəbləşməlidir;
- məşğələlərin modelləşdirilməsi yarışları və oyun fəaliyyətini nəzərə almaqla aparılır;
- məşqlər zamanı ağılla və öz vaxtında müxtəlif növ rəğbətləndirmələr təqdim edilir;

– məşqlərin sonunda ümuminkişafetdirici xarakterli yükləmələr verilir, yekunlaşdırma aparılır və qazanılmış nailiyyətlər, eləcə də səhvlər göstərilir.

Məşqlər və məşğələlər hərbcilərdə şəxsiyyətin xüsusi xassələrinin riskə meyillilik və müxtəlif növlü ekstremal situasiyalarda qərar qəbul etmək bacarığının mükəmməlləşdirilməsinə məcbur etməlidir.

Əgər hərbcı kütləvi qırğın silahları (KQS) tətbiq edilmiş və ya texnogen qəzalardan eləcə də onların hər ikisinin qarşılıqlı əlaqəsindən şərait mürəkkəbləşmişsə, onda hərbcı müxtəlif tapşırıqları eyni problem kimi həll edilməsinə zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərini nümayiş etdirməlidir. Bu vəziyyətdə hərbcinin nizamnamə üzrə davranış tərzini və fəaliyyəti intellektual səviyyəsinin inkişaf səviyyəsindən çox asılıdır. Buna aşağıdakı metodikanın köməyi ilə sahib olmaq mümkündür.

Kimyəvi kəşfiyyat qrupundan olan hərbcilərə radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat cihazları və ya onun quruluşu [9] üzrə yazılmış və ya sxemi çəkilmiş alqoritm verilir və göstərilir ki, sxemlər üzrə və cihazlarda necə işləmək lazımdır. Alqoritmlər üzrə kəşfiyyatçılar onlara tanış olmayan hərəkətləri yerinə yetirirlər. Əvvəlcə bu proses çox yavaş gedir, sonra isə avtomatizmə qədər sürətlənir.

Əqli vərdişləri formalaşdırmaq üçün dörd mərhələdən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

1-ci mərhələdə zabit qarşıda duran fəaliyyəti başa düşmək üçün psixoloji ustanovka yaradır, hərbçiləri peşəkarlıq maraqlarına sövq edərək həyəcanlandırır.

2-ci mərhələdə zabit konkret qurğuda düzgün hərəkətlərin alqoritmi ilə tanışlıq yaradır. Müxtəlif növ alqoritmlər mövcuddur, hərtərəfli-dən sxematikliyə qədər, sxemlərində hərəkətlər tam və ya hissələrindən ibarət olaraq hərbçilərə göstərilir. Hərbçilər əvvəlcə hərtərəfli alqoritmləri, sonra isə bütün əməliyyatı dəqiqliklə yerinə yetirirlər.

3-cü mərhələ isə xarici nitqdə ifadə edilir. Hərəkəti yerinə yetirərkən yavaş-yavaş fikri öz-özünə danışır, hərbçi diqqətini hərəkətin məntiqinə və ardıcılığına mərkəzləşdirir, ayrı-ayrı əməliyyatları yadda saxlayır. Bu halda bərkdən danışmaq hərəkətin düzliyinə və özünə bənzər nəzarətə xidmət edir. Vərdişlərin mənimsənilməsi üzrə tədbirdə əməliyyatın yerinə yetirilmə tezliyi artır və nitqdə ancaq ən zəruri element qeyd edir. Sonra isə xarici nitq əməliyyatın yerinə yetirilməsində sürət artdıqda maneə olur və onu kənar edirlər.

4-cü mərhələ fikirlə danışmaqdır. Bu mərhələdə əqli bacarıq və vərdişlərin formalaşması daxili nitqə isti-

nad edərək baş verir. Bu və ya digər əməliyyatı yerinə yetirərkən hərbçi onu necə etdiyini fikrində danışır, sonra isə ayrı-ayrı əməliyyatlar ayrıca, bloklarla yerinə yetirilir, buna uyğun olaraq fikirdə danışma ixtisas olunur. Beləliklə, hərbçi hərəkəti avtomatik yerinə yetirir və daxili nitq kənarlaşdırılır. Hərbçilər intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün psixoloji davamlı bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

Quru qoşunları (gəmilərdə) və FHN qoşunları döyüş əməliyyatları prosesində qəza situasiya metodu hərbi kollektivlərin və hərbi ixtisasçıların mürəkkəb şəraitdə döyüş texnikasının və silahların işləməməsi, elektrik mənbələrinin və rabitə vasitələrinin nasazlığı, qəzalar və qəza olacağında yaranması ehtimal edilən ekstremal şəraitlərə uyğun fəaliyyətlərinin modelləşdirilməsi vəsaitilə və ya üsullar sistemi – qəza situasiya metodunu əmələ gətirir.

Qəzaların modelləşdirilməsini texniki, fiziki və kompüterlərin köməyi ilə həyata keçirmək olar. Bu isə istənilən real situasiyanı təsəvvür etməyi və onda ayrı-ayrı ixtisasların hərbi kollektivlərin fəaliyyətinin optimal üsullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Qəza situasiyasının modelləşdirilməsinin ən sadə növlərindən olan müxtəlif maneələrin (təbii və texno-

gen qəazalar və ya hərbi xarakterli hallarda, məsələn, radiasiya kimyəvi kəşfiyyat cihazlarında, şəxsi silahlarda, görmə cihazlarında, fərdi müdafiə vasitələrində, elektro sistemdə və s.) yaradılması və ona uyğunlaşma psixoloji davamlılığı formalaşdırır [10].

Məsələn, radiolokasiya stansiyalarında qəza situasinya yaratmaq üçün komandir bir hissə rezini yandırır və qidalanma blokunu söndürür. Növbətçi bölmənin işi dayanır. Bölmə rəisi məruzə edir ki, qəbuledici qurğunun girişində signal yoxdur və yanan elektrik məftilinin rezininin iyi hər tərəfi bürüyür. İkinci dəfə təkrar xəbərdə isə aydınlaşdırılır ki, hədəfin müəyyən edilməsində qırılma baş vermişdir. Yanan rezinin iyi operatorun diqqətinin cəmlənməsinə və nasazlığın aradan qaldırılması üzrə düzgün qərarın qəbul edilməsinə mane olmaqda davam edir. Belə hallarda hazırlıqsız və əsəb gərginliyi, vaxtın itirilməsinə, rasçotlarda (qruplarda) arasında qarşılıqlı əlaqələrin pozulmasına və digər səhvlərə gətirib çıxartdı. Sanki hədəf keçdi.

Buna bənzər qəza halları radiolokasiya stansiyasının bütün rasçotlarının psixoloji davamlılığın yüksəldilməsi planına daxil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, operatorlar adət edilmiş hallarda, sakit vəziyyətlərdə qurğularda və bloklarda nasazlıqları tez aradan qaldırır. Lakin kəskin koman-

da, yad siqnallar, telefon zəngləri, parlaq işıq alışmaları nəticəsində meydana çıxan gözlənilməməzlik elementlərinə münasibətdə bir çox operatorlar səhvlər buraxırlar və inamsız hərəkət edirlər. Buna görə də emosional-iradi davamlılığı operatorlarda formalaşdıraraq belə hallarda işləmək üçün onlarda 12-15 məşq etdirmək tələb olunur.

Hərbçilərdə belə vəziyyətlərə etibarlılığını artırmaq onların diqqətini iki istiqamətə yönəldilməsini inkişaf etdirmək lazımdır. Zabit kimyaçı döyüşün aparılması zamanı “hava həyəcanı” signalı aldıqda həm radiasiya kimyəvi kəşfiyyat cihazları, fərdi mühafizə vasitələri ilə işləməyi, həm də düşmənin canlı qüvvəsinin məhv etməyi bacarmalıdır. Maneələrə üstün gəlmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif qəza situasiyalarında qərar qəbul etməyi məşq etdirməklə birlikdə həyata keçirməlidir [8,13]. Məsələn, gəmilərdə yanacaq qalan hissəsində qəzanın baş verməsi haqqında signal verilir, eyni zamanda düşmənin KQS tətbiq etməsi haqqında məlumat daxil olur, gəminin xilas edilməsi və radiasiya, kimyəvi maddələrlə zəhərlənmiş ərazinin müəyyən edilməsi üzrə kəşfiyyat aparmaq, üzrə bacarıq və vərdislərə nəzarət edilir [7, 9].

Qəza situasiyalı metodu tərtib edilən təlimatlar, göstərişlər, səhv hərə-

kətlərin analizi və mühəndis-psixoloji təkliflər alqoritmlərin köməyi ilə həyata keçirilə bilər. İstənilən mürəkkəb situasiyaları və ya nasazlığı, səhvləri aradan qaldırmaq üçün optimal üsulların və zəruri tədbirlərin məntiqi məzmunu qısa və əyani formada alqoritmlərdə öz əksini tapır. Psixoloji hazırlıq prosesində alqoritmlər çox asanlıqla yadda saxlanılır, sonra isə zəruriyyət olarsa mürəkkəb şəraitdə yaddaşda tez bərpa olunur.

Alqoritmlər iki əsas hissədən ibarət olur. Birinci hissə qəza situasiyalı hallar və ya tam nasazlığı (ayrı-ayrı hissələrin nasazlığı) xarakterində olur və alqoritmın müəyyən edicisi adlanır. İkinci hissə isə (alqoritmın həlli) – qəza situasiyalı halların nasazlığının və ya uyğun hərəkətlərin aradan qaldırılmasına, qəza situasiyalarının xilas edilməsinə istiqamətlənmiş ayrı-ayrı yollardan ibarətdir.

Alqoritmlərin öyrənilməsi zamanı zabit əsas diqqəti tabeçilərin hərəkəti və əqli vərdislərinin inkişafına cəmləşdirməlidir ki, bunların inkişafından alqoritmlərin həllində ayrı-ayrı əməliyyatların yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti və tezliyi həm də, məntiqi sxemlərin əsas nöqtələrinə uyğun düzgün hərəkətlərin seçilməsi asılıdır.

Alqoritmlərin düzgün mənimsənilməsi və bunun əsasında mənəvi-

döyüş keyfiyyətlərinin formalaşdırılması fərdi və hərbi kollektivlərin psixoloji etibarlılığını yüksəldir. Buna görə də hərbiçilərin tam və yaxşı dərk edilmiş biliklərə yiyələnməsinə nail olmaq zəruridir ki, mümkün ola biləcək situasiyalarda təhlükənin artırılmasına və ya kifayət qədər qiymətləndirilməməsinə şərait yaratmasın. Hərbiçilərin fəaliyyətində emisional fonun müsbət yaradılması üçün onlarda qorxu və inamsızlıq hissələrini kənarlaşdıran aktivliyi formalaşdırmaq lazımdır [12].

Stres təsirli metod qəza situasiyalı metodla qırılmaz əlaqədədir. Stres təsirli metod – fənn və vasitələrin kompleksindən ibarət olub bunun köməyi ilə zabit hərbiçilərdən müxtəlif səviyyədə emosional fiziki gərginliyi yaradaraq güclü iradəni formalaşdırmaqla məqsədə nail olmaq olar. Bu metodla hərbiçilərdə və hərbi kollektivlərdə psixoloji hazırlıq imkanlarını genişləndirmək mümkündür.

Emosional gərginlik (və ya stres) iki dərəcədə olur: 1, yüngül (hipostres) və 2, güclü (hiperstress). Hər bir insan tərəfindən stres müxtəlif formada qavranılır. Biri həyəcanlanaraq fəaliyyətinin nəticələrinin yüksəldir, ikincisi, əksinə, hiss ediləcək dərəcədə həyəcanlandıqda öz göstəriciləri aşağı düşür. Bir çox hallarda stres müsbət emosional yaradır. Belə vəziyyətdə eustres adlanır. Həyəcanlandıqda,

sıxılıqda stres insanda distress əmələ gətirir. Əgər emosional gərginlik hiss ediləcək dərəcədə insana uzun müddətli “hiperstresin distresslə birləşməsi” təsir edirsə, onda insanda risklərə psixoloji davamsızlıq meydana çıxır [11].

Döyüş şəraitində stres hərbiçinin döyüş aktivliyini aşağı salan güclü təsirli mənfi faktorlar adlanır. Müəyyən edilmişdir ki, əgər bölmə tez stres vəziyyətinə düşürsə və hiperstres tam aradan qaldırılmırsa onda, şəxi heyətin 50%-də öz vəzifə borcunu yerinə yetirməsinə mane olan sıxıntılı, yorğunluq müşahidə edilir. Əgər stres gərginliyinin aradan qaldırılması yavaş və hissə-hissə yerinə yetirilirsə, onda bir çox hərbiçilər döyüş fəaliyyətini davam etdirə bilirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, uzun müddətli hiperstresin təsirində şəraiti tez dəyişmək olmaz.

Stres təsiri metodu təklif edir ki, hipostresdən hiperstresə qədər gərginliyin sabit artırılması şəraitindən hərbiçilərdə iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, sonra isə əksinə – onların psixoloji vəziyyətinə dəqiqliklə nəzarət etmək lazımdır. Zabit tapşırıqları yerinə yetirərkən təhlükəsizlik qaydalarına ciddi diqqət yetirməlidir.

Hərbiçi operatorların stres vəziyyətində davranışının öyrənilməsi təcrübəsi aşağıdakı tipik reaksiyaların müəyyən edilməsinə imkan verir:

1. Bir hərəkətin əvəzinə başqa bir hərəkətin impulsiv olaraq yerinə yetirilməsi.

2. Tələsmə nəticəsində səhv hərəkətlər və ya qərarın qəbul edilməsinə düşünməmək.

3. Düzgün qərarın yerinə yetirilməsində səhvlər.

4. Bir hərəkəti yaddan çıxarmağa görə siqnalın buraxılış komandası və ya digər vəziyyətlərə görə yerinə yetirməmək.

Hərbiçilərdə bu reaksiyaların xəbərdar edilməsi üçün dəqiq icraçılıq funksiyası aşılır.

Müəyyən edilmişdir ki, monotoniyə vəziyyətində bir çox operatorlarda sayıqlıq, ekstremal fəaliyyətə hazırlıq aşağı düşür və apatiya halları artır. Tez-tez, dərk etmədən operator “donur” və 30-50 saniyədə siqnal buraxılır, bunu operator hiss etmir. O, buna bilərək zəruri formada cavab vermir və yeni tapşırığa daxil olma vaxtı 3 dəfə artır və yerinə yetirmə dəqiqliyi 2 dəfə azalır. Gecə vaxtı isə saxta həyəcanlar meydana çıxır və həmin siqnalara reaksiya verilmir.

Operatorların stresə davamlılığını yüksəltmək üçün müxtəlif trenajorların köməyi ilə bənzətmələr, peşəkar qəza oyunları tətbiq edilir ki, bunun da köməyi ilə monotonluq aradan qaldırılır və sayıqlıq yüksəldilir.

Döyüş fəaliyyəti həmişə qorxu və həyəcanla müşayiət edilir. Buna görə

də komandirin əsas vəzifəsi qoçaqlıq və qorxmazlığın formalaşdırılmasıdır. Hərbçilərin təlim fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsi, psixoloji gözləmələrin mahiyyətinin izah edilməsi və hərbi tərbiyənin [14] düzgün qurulması psixoloji dözümlülüyü yüksəldən amillərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, stres bütün hərbçilərin duyğularına təsir edərək qorxu və həyəcanlılıq əmələ gətirir. Hər bir insan müəyyən mənada tanış olmayan situasiyalarda bir çox hallarda təhlükə, başqa birisi isə ancaq spesifik şəraitlərdə təh-

lükəni duymağa meyllidirlər. Bir çox insanlar stresin təsiri altında real təhlükəni şüurlu şəkildə qiymətləndirir, bəziləri ciddi fiziki zədə almaqdan qorxur, başqa birisi isə şüurunda ala biləcəyi zədənin nəticələrini qiymətləndirir. Bir çox hallarda isə özünə silah dostlarının etibarını itirməmək üçün, başqa birisi isə hərbi kollektivdə onu müzakirə edəcəklərinə ehtiyatlanır. Belə hal Əfqanıstan müharibəsi zamanı qorxuya görə müzakirə edilməkdən ehtiyat edərək 19%-i şəxsi qəhrəmanlıq göstərməyə nail olmuşdur.

Nəticə:

Fövqəladə hallarda əhalinin, ərazinin və ətraf mühitin mühafizəsi və ya fövqəladə hal baş verdikdən sonra onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında

iştirak edən insanların mənəvi-psixoloji davamlılığının səviyyəsini müxtəlif psixoloji hazırlığın praktik metodlarının köməyi ilə yüksəltmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Архангельская, Г.В. Субъективные оценки радиационного риска на территориях, прилегающих к местам проведения мирных ядерных взрывов / Г.В.Архангельская [и др.] // Радиационная гигиена. – 2009. – Т. 2, № 2. – С. 34–39.
2. Белов П.Г. Проблемы безопасности: образовательный аспект. // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. М.: изд-во ВИНТИ, 2002. Вып.5. С. 105 – 113.
3. Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin psixoloji hazırlığının formalaşdırılması “Hərbi bilik” jurnalı, 2007. №3., s. 75-85
4. Смирнов Б.А., Долгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. / Б.А.Смирнов. – Х.: Гуманитарный Центр, 2007.- 276 с.
5. Решетников М.М., Баранова Ю.А, Мухина П., Чермянин С.В. Уфимская катастрофа: особенности состояния, поведения

- и деятельности людей// Психологический журнал, М., 1990. Т. 11, № 1, С. 95 – 101.
6. Тарабрина Н.В. Психология травматического стресса: Теория и практика. – М.:Изд-во “Институт психологии РАН”, 2009. – 304 с.
7. Gözalov S.S. Kütləvi Qırğın silahlarının tətbiqinə Hərbi Dənizçilərin psixoloji hazırlıq məsələləri. “Hərbi Dəniz elmi və Xəzərin problemləri” kitabı AAHDM-nin nəşri. Bakı. 2002.səh. 60-64
8. Караяни А.Г. Введение в профессию военного психолога: учеб, пособие для студ. высш. учеб, заведений / А.Г.Караяни, И.В. Сыро-мятников; под ред. Ю.П. Зинченко и Э.П.Утлика. – М.: Издательский центр “Академия”, 2007. – 208 с.
9. Səfərov R.S. Gözalov S.S. Radiasiya nəzarət vasitələrinin nəzəriyyəsi və quruluşu AAHDM-nin nəşri, 2003. səh.144
10. Караяны А.Г., Сыромятников КВ. Прикладная военная психология. – М., 2006.
11. Covello, V.T. Risk communication, risk statistics and risk comparisons: A manual for plant manager /V.T.Covello. – WASHINGTON D.C.: Chemical Manufactures Association; 1988.
12. Анцыферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека. Психологический журнал. Т.20, 1999, № 3, с.5 – 17.
13. Əliyev N.A. Gözalov S.S. Hərbi qulluqçularla fərdi psixoloji hazırlığın aparılması metodikası AAHDM-nin nəşri, Bakı. 2003. səh.124
14. Граф Т.Р. Вопросы психологической подготовки спасателей МЧС. Материалы всероссийской научно-практической конференции “Экстремальные ситуации и предельные возможности человека”, 17–20 окт. 2001 г., Ростов-на-Дону, 2001С. 73–80.

**PRACTICAL METHODS FOR DEVELOPING
PSYCHOLOGICAL STABILITY OF PERSONNEL
IN MILITARY EMERGENCIES**

Sayavush Gozalov

ABSTRACT

In the article, the protection of the population, territory and environment from the damaging effects of various types of weapons in emergency situations of a military nature, or the principle of “teach the army what is needed” to protect the population, territory and environment of various troops of the Armed Forces in emergency situations of a military nature in the article, combat solutions to tasks should not lose their significance, which should be fully implemented according to the training program and fully cover the process of spiritual and psychological training. They also explained the practical techniques and methods for forming the level of psychological stability of the personnel of the troops and the civilian population involved in the elimination of its consequences after the onset of an emergency.

Məqalə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi” kafedrasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 13 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

PSIXOLOJİ BÖHRAN VƏ ONUN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Mətanət Əliyeva

Psixologiya Elmi Tədqiqat İnstitutu

Ziya Bünyadov pr. 38, poçt indeksi – 1069

e-mail: matanat.a@psixologiyainistutu.az

Orcid -0000-0001-7510-964X

Açar sözlər: böhran, psixoloji böhran, böhranın növləri, yaş böhranları, inkişaf böhranları, situasiya böhranları

Key words: crisis, psychological crisis, types of crisis, age crises, developmental crises, situational crises

GİRİŞ

Böhran mənşəcə yunan sözündən (crisis) olub, “dönüş nöqtəsi” mənasını verir. Bu gün biz böhran sözünün həm vəziyyətlərini, həm də fərdlərin bu vəziyyətlərə psixoloji (bəzən travmatik) reaksiyalarını təsvir etdiyini görürük. Hadisə və ya vəziyyət nəzərdə tutulduqda, böhran gələcəyə təsir edəcək, mühüm nəticə və faydaları olacaq qərarların qəbul edildiyi vəziyyətləri ifadə edir. Bu cür təriflərdə vurğulanır ki, böhranlar insan həyatında unudulmaz izlər buraxan və geridönməz dəyişikliklər yaradan həyat hadisələridir. Digər tərəfdən, böhrana fərdi və ya nisbətən kiçik qruplara (ailə, şirkət, məktəb və s.) təsir edən potensial mənfi nəticələri olan vəziyyətlər aiddir. Daha böyük qruplara və hətta cəmiyyətlərə təsir edən daha geniş miqyaslı

vəziyyətlər fəlakət hesab olunur. Hər bir fəlakətin içində böhranlar var. Eyni zamanda böhranlar yaxşı idarə edilmədikdə fəlakətə çevrilə bilər. Bu vəziyyətdə böhran termini fəlakətə və ya fəvqəladə vəziyyətə çevrilə biləcək vəziyyətləri təsvir etmək üçün də istifadə olunur (4, s. 299).

Psixoloji böhran vəziyyətlərinin ayırıcı xüsusiyyətləri olaraq aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- A) təsiredici situasiyanın olması,
- B) subyektiv stress vəziyyətinin yaşanması,
- C) adi mübarizə üsullarının səmərəsizliyi
- D) emosional və davranış problemlərinin yaşanması.

Bununla yanaşı, böhran vəziyyətlərində çox məhdud bir zamanda sürətli qərar qəbul edərək hərəkətə keçmək

lazım ola bilər. İdarə edilə bilinməyən hadisənin getdikcə artan bir təhlükə kimi qəbul edilməsi də, böhran kimi təyin edilə bilər (7, s. 241).

Böhran anlayışı müəyyən vəziyyətin özünə deyil, insanların təhlükə kimi qəbul etdikləri vəziyyətə subyektiv reaksiyasını göstərir. Bu vəziyyət və ya həyat təcrübəsi zəlzələ kimi təbii hadisələr nəticəsində meydana gələn bir fəlakət ola bilər və ya həyatın müəyyən dövrlərində (hamiləlik, təqaüd, iş dəyişikliyi və s.) yaşanması gözlənilən inkişaf böhranı da ola bilər. Vigner və Harovski bu məqamlara aydınlıq gətirərək böhranların, kiçik ya da böyük, gözlənilən (məsələn, inkişaf böhranları) və ya gözlənilməyən (məsələn, yangın, bombalı hücum) vəziyyətlər qarşısında insanların mübarizə bacarıqlarının qeyri-kafi olması nəticəsində yaşadıkları qorxu, gərginlik, təəccüb, qarışıqlıq və hətta nəzarət itkisi duyğusunun yaşanması ilə ortaya çıxan reaksiyalar olduğunu vurğulayırlar. Vigner və Harovskiye görə böhran reaksiyaları stres reaksiyası ilə oxşarlıq təşkil edir, lakin stredən fərqli olaraq böhran müəyyən başlanğıca sahibdir; səbəb olan hadisə aydındır və daha qısamüddətlidir. Bundan əlavə, hər bir böhran vəziyyəti stres yaratsa da, hər stresli vəziyyət nə böhran, nə də patoloji vəziyyətdir, bu yalnız psixoloji tarazlıq vəziyyətinin sarsılması-

dır. Məsələn, bir inkişaf dövründən digərinə keçid kimi həyatın təbii hissəsi olan bir çox dövrlər də böhran dövrləridir. Çünki əvvəlki həyat təcrübələri nəticəsində əldə edilən uğurlar və sınınmış həll yolları mühüm həyat məqsədlərinə çatmaq və müxtəlif hadisələrin öhdəsindən gəlmək üçün yetərli deyil. Bu məqamda, böhran və travma anlayışları arasındakı fərqə diqqət çəkməkdə fayda var. Hər böhran travmatik təcrübə olmasa da (məsələn, inkişaf böhranları), travma ciddi fiziki və psixoloji travma və ya bədən bütövlüyünə təhlükə nəticəsində yaranan qorxu vəziyyətlərinin təcrübə edilməsidir (6, s.125)

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək qeyd etmək olar ki, böhran insanın öz daxili aləmi və ətraf mühitə narazılığından doğan uzunmüddətli ruhi vəziyyətdir və o insan üçün ən fundamental, həyat üçün əhmiyyətli olan dəyərlərə və tələbatlar sferasına təsir edir, güclü emosional həyəcanla müşayiət olunur və insanın daxili həyatında dominantlıq edir. Böhranla bağlı irəli sürülən nəzəriyyələrdən çıxış edərək üç növü ayırd edilir: maddi böhranlar; sosial böhranlar; ruhi böhranlar. Yaşanan bütün böhran halları şəxsiyyətin strukturunda dəyişikliyə gətirib çıxarır və hər biri öz daxili məzmununa malikdir (8, s. 301). Elmi ədəbiyyatda böhran növləri əsas təsnifatla təqdim olunur; inkişaf

böhranları və travmatik böhranlar. Bəzi tədqiqatçılar inkişaf böhranlarını inkişaf dövrü böhranları, situasiya böhranları və həyat dövrünə keçid böhranlarına bölürlər. Bununla belə, bir-biri ilə üst-üstə düşdüyü sahələrə əsasən, bir başlıq altında birləşdirilmişdir. Travmatik böhranlar isə situasiya böhranları və bir çox situasiya böhranının birlikdə yaşandığı kompleks böhranlar alt başlığı ilə birlikdə qruplaşdırılmışdır.

“İnkişaf böhranı” anlayışı L.S.Vıqotski tərəfindən XX əsrin 30-cu illərində işlənib və uşaq psixikasının inkişafında keçid dövrlərinin öyrənilməsində istifadə edilib. Vıqotskiyə görə inkişaf böhranları 2 yaş mərhələsinin toqquşması dövründə yaranır və əvvəlkinin bitməsini və növbəti mərhələnin başlamasını bildirir. Ontogenezin hər yaş mərhələsində toplanan psixoloji dəyişikliklər yeni psixoloji inkişaf səviyyəsinə keçidi hazırlayır. Hər əvvəlki mərhələnin yeni törəmələri növbəti dövrün inkişafı zamanı psixikanın formalaşması üçün əsas çevrilir. Uşaq psixologiyasında ən çox adıçəkilən böhranlar 3, 7 və 12-16 yaşda baş verir (3, s. 61). “İnkişaf böhranları” ilə sıx bağlı olan digər təsəvvür L.S.Vıqotski tərəfindən irəli sürülmüş “inkişafın sosial vəziyyəti” haqda tezisdır. 1932–1936-cı illərdə L.Vıqotski psixoloji termin kimi bu anlayışı uşağın

psixikasının inkişafının təhlilinin çıxış nöqtəsi kimi daxil edir. L.Vıqotski anlayışında inkişafın sadəcə mühit deyil, hər yaş dövrünə xas xarici şərait və daxili inkişaf proseslərinin xüsusi birləşməsidir. O bu mərhələdə yaranan psixoloji törəmələri və psixi inkişafı şərtləndirir. Artıq qurulmuş, yaranmış inkişaf situasiyasının dağılması və yenisinin yaranması böhranlı inkişaf mərhələlərinin əsas məzmunudur.

L.Vıqotski və onun şagirdləri (A.N.Leontyev, L.İ.Bojoviç, və b.) tərəfindən müxtəlif yaş mərhələlərində psixi analizin inkişaf sxemi işlənib. Bu təhlil bir sıra vacib məqamı aşkar edir:

- a) artıq yaranmış sosial situasiyanın xüsusiyyətləri, onun daxili təzadları
- b) onun yeni sosial situasiya daxilində qurulma prosesi
- c) bu dövrdə yaranan əsas psixoloji törəmələr (3, s. 64).

Psixologiyanın formalaşması dövründə qanuni keçid mərhələsi kimi inkişaf böhranını təhlil edən L.Vıqotski bu dövrdə uşağın həyatında yaranmış dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirir. O qeyd edir ki, uşağın dünya haqda fikirləri genişlənir, onun fəaliyyətinin əməli və məna aspektləri zənginləşir. Uşağın yeni, artmış imkanları ona qarşı artıq qurulmuş tələblərlə ziddiyyətə girir. Bu əsas ziddiyyət uşağın ümumi davranış konturunda ifadə olunur. L.İ.Bojoviç qeyd edir ki, böhran döv-

ründə uşağın davranışı dəyişir: onlar sözə baxmır, nadincləşir, konfliktli olur, bəzən də aqressiv olur. Bu emosional reaksiyalar böhrandan əvvəlki etapın sonunda formalaşan uşağın daxili məmnuniyyətsizliyi, vacib tələbatların frustrasiyalarının sübutu kimi özünü göstərir. Hər yeni inkişaf mərhələsi ilə uşağın ictimai münasibətlər sistemində tutduğu yer dəyişir və bununla əlaqədar uşağın ətrafa, özünə “daxili pozisiyası” dəyişir. Artıq ontogenezin hər yaş mərhələsində öz məzmun spesifikasına malik olan sınıma baş verir. Uşaq psixikasında yaranan sonrakı problemlər də məhz bununla sıx bağlı olur. “Yaş böhranları” psixi funksiyaların, davranış modellərinin, köhnə, artıq ömrünü yaşamış münasibətlərin dağılması və yenilərinin formalaşmasının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdür. Sabit dövrdə hiss olunmayan, yavaş-yavaş baş verən dəyişiklik, böhran dövründə uşağın şəxsiyyətində sıçrayışabənzər dəyişikliklər, sınımlarla əvəz olunur. Təkcə ayrı-ayrı hisslər deyil o, bütövlüklə dəyişir. Böhran dövründə uşaqda nə baş verdiyini anlamaq çox vacibdir. Yaxınlarının onu başa düşməsi və dəstəyi böhranların daha sakit keçməsinə kömək edir (3, s. 63).

İnkişaf böhranlarını İnkişaf dövrü böhranlarına və həyat dövrünə keçid böhranlarına bölmək olar. Bununla belə, hər ikisi üçün ortaq cəhət on-

dan ibarətdir ki, onlar dəyişiklik və keçid dövrlərinin aydın göründüyü normal inkişaf vəziyyətlərinə reaksiyalar kimi görünürlər. Daxili və xarici dəyişikliklər nəticəsində yaranan inkişaf böhranları, xüsusilə dəyişikliklərin sıx və sürətli olduğu həyat dövrlərində müşahidə olunur. İnkişaf böhranlarının birinci qrupu sayıla biləcək “İnkişaf dövrü böhranları” Erikson tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Çünki Eriksonun səkkiz mərhələli psixososial inkişaf prosesi, həmçinin “dəyişiklik böhranları” adlanan və hər biri həll edilməli olan bir münasibəti ehtiva edən bir çox inkişaf böhranı nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda “dəyişiklik böhranları” olaraq da bilinən və Eriksonun hər biri aydınlaşdırılmalı olan bir münasibəti özündə əks etdirən səkkiz mərhələli psixososial inkişaf prosesi, inkişaf böhranı nəzəriyyələrinin bir çoxunun əsasını təşkil edir. Erikson bu böhranları psixososial inkişaf dövrlərinin normal bir parçası olaraq görür; üstəlik, inkişaf üçün zəruri olduğunu da vurğulayır. Üstəlik, bu böhranların ancaq sağlam şəkildə aradan qaldırıla bilmədiyi təqdirdə problemə çevriləcəyini vurğulayır. İnkişaf böhranları həyat boyu baş verir. Çünki hər bir inkişaf dövrü ilə yetkinlik səviyyəsi artdıqca, fərd həm dəyişir, həm də daha çox məsuliyyət daşıyır. Məsələn, kiçik

yaşlı uşaqlar zaman keçdikcə valideynlərindən daha az asılı olmağı öyrənməlidirlər. Valideynlərindən yapışmağa davam edən uşaqlar ələ salına və sosial inkişaf sahəsində böhran yaşaya bilərlər (6, s. 256).

Situasiya böhranlarından sonra travma yarana bilər. Eynilə bir çox travmalar da situasiya böhranı kimi başlaya bilər. İnkişaf dövrlərinin qarşıdurmalarını həll edə bilməmənin yaratdığı böhranlarla yanaşı, həyatda keçid dövrləri də fərdlər üçün böhran təcrübəsi ola bilər. Məktəbi bitirmək, karyera qurmaq və ya iş yerini dəyişmək, evlənmək, hamiləlik, uşaq sahibi olmaq, təqaüdə çıxmaq inkişaf böhranlarının ikinci qrupuna daxil olan və bir inkişaf böhranından digərinə keçid zamanı baş verən ən çox yayılanı “həyat boyu özünü göstərən inkişaf böhranı dövrləri”dir. Bu dövrlərdə fərdi uyğunlaşma qabiliyyəti aşılır (7, s. 340). Psixoloji böhran o zaman baş verir ki, fərd indiki imkanları ilə baş verən dəyişikliyə və çevrilməyə uyğunlaşa bilmir və öz inkişaf vəzifəsini yerinə yetirə bilmir. Bu dövrlərdə fərd böhranı aradan qaldırmaq və inkişaf vəzifələrini yerinə yetirmək üçün yeni bacarıqlar və uyğunlaşma mexanizmlərini inkişaf etdirməlidir. Yeni dövr haqqında məlumat vermək və yeni dövrlə bağlı hissləri ifadə etməyə kömək edəcək araşdırmalar aparmaq prosesi daha da asan-

laşdırır. Ahəng və tarazlığın yenidən əldə edilməsinə qədər olan dövr böhran təcrübəsi olaraq qarşıya çıxır (9, s. 140).

Situasiya böhranları həyat hadisələri ilə bağlı yaranan böhranlar kimi xarakterizə olunur. Belə ki, şəxsiyyətin bioloji, psixoloji və sosial bütövlüyünü təhdid edən hadisələr situasiya böhranlarını ortaya qoyur. Situasiya böhranları idarəolunmaz və gözlənilməz stresslər və ya həyata daxil olan və emosional olaraq həll edilə bilməyən vəziyyətlər tərəfindən stimullaşır. Sevilən birinin itirilməsi, sağlamlığın itirilməsi, təbii fəlakətlər, zorakılıq və qəzalar situasiya böhranlarından bəziləridir (5, s. 249). Situasiya böhranlarını tədqiq edən mühüm tədqiqatçılardan biri olan Caplan situasiya böhranlarını hər biri ətraf mühitə aid olan üç əsas başlıq altında müzakirə etmişdir. Birinci başlıqda, sevilən birinin ölümü və ya getməsi, fiziki sağlamlığın ciddi formada pozulması kimi əsas ehtiyacların ödənilməsini təmin edən resursların itirilməsi var. İkinci başlıq belə bir itki riskini ehtiva edən vəziyyətləri əhatə edir. Lee və Young altı fərqli hadisənin böhran riskini daşdığını bildirdi. Bu hallar böhran riskini artırır:

- 1) ölümcül xəstəliklər və qəzalar;
- 2) qəfil və ya gözlənilməz şiddət nəticəsində ölüm;
- 3) ölüm təhlükəsinə məruz qalma və yarananlar;

4) uzunmüddətli xəstəlik və xəstəxanada müalicə;

5) təbii fəlakətlər, müharibə vəziyyəti;

6) iş qəzaları və insanların yaratdığı sənaye fəlakətləri. (6, s. 40)

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, hər bir fəvqəladə vəziyyət həmişə böhrana çevrilə bilməz. Qəfil və gözlənilməz təcrübələrin situasiya böhranlarına çevrilməsində hadisənin xüsusiyyətləri ilə yanaşı fərdi xüsusiyyətlər də təsir göstərir. Situasiya böhranlarına reaksiyalar insanın hadisəni qavrayışına görə dəyişir. Keçmiş təcrübələrdən, cari şəraitdən və gələcək gözləntilərdən asılı olaraq fərdi perspektivlərdəki fərqlər mövcud vəziyyətin böhran kimi müəyyən edilib-edilməməsinin vacib müəyyənediciləridir. Başqa sözlə, böhran vəziyyətlərin obyektiv tərifləri olsa da, fərdi fərqlərdən asılı olaraq müəyyən səviyyədə subyektiv qavrayışdır. Məsələn, terror hücumuna və ya girov böhranına məruz qalma hər kəs tərəfindən obyektiv olaraq böhran kimi müəyyən edilir (11, s. 41). Bununla belə, hadisədəki ölüm riski ilə yanaşı, böhrandan sonra yaranan xaosun necə həll olunduğu, böhranın olub-olmamasını deyil, böhranın ağlabatan şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Ancaq bir şəxs üçün atanın ölümü kədərli bir təcrübə olsa da, həmişə böhranlı bir təcrübə olmaq məcburiyyətində deyil.

Buna görə də böhran kimi təcrübəni müəyyən edən şəxsin perspektividir və subyektivdir. Buna görə də böhran vəziyyəti fərdi fərqlərə görə dəyişir. Qısaca desək, bütün böhran vəziyyətlərini terror hücumundan sevilən bir ataya doğru sıralasaq, obyektiv nöqtədən subyektiv nöqtəyə keçərdik (8, s. 87). Məsələn, müharibə vəziyyəti, terror aktı, təbii fəlakətlər obyektiv sona yaxın olan böhran vəziyyətləri hesab oluna bilər, fiziki və somatik narahatlıqlar, sevilən insan tərəfindən alınan rədd cavabı və həyatı təhlükəsi olan bir virusla yoluxma riski subyektiv sona yaxın olan böhran vəziyyətləri hesab edilə bilər. Situasiya böhranlarından sonra travma yarana bilər.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafının müxtəlif dövrlərində yaranan böhran halları öz mürəkkəb psixoloji strukturu və təzahür formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Böhran həyatın adət edilmiş axarını pozur, insanın gündəlik həyat fəaliyyətinə təsir edib onu sistemdən çıxarır. İnsan yaşadığı dövrdə baş verən böhranlar indiyə qədər onun üçün əhəmiyyətli olan və həyatının özəyini təşkil edən dəyərləri yenidən mənalandırılmasını tələb edir və onu əhatə edənlə münasibətləri, əlaqələri həyat tərzini dəyişməyə sövq edir (12, s. 21). Böhranın müvəfəqiyyətli həll olunması və bu problemin öhdəsindən uğurla gəlmək insan üçün hə-

yati əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Bu zaman bu amil insan üçün yeni, müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, həyat böhranı şəxsin həyatını ali, aktual formada, daxilində dərin qarşıdurmanın dərki və bu qarşıdurmadan çıxmanı bildirir ki, bu da insanın bütün fiziki, psixi, intellektual və mənəvi qüvvəsinin cəmləşdirilməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində insanın inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu baxımdan Viqotskinin fikirləri diqqəti cəlb edir. L.S.Viqotski qeyd edir ki, böhranın hər bir neqativ simptomunun arxasında pozitiv məzmun gizlənilir ki, bu da yeni, ali formaya keçməkdir (3, s. 71). Psixoloji böhran yaşayan şəxs bu vəziyyətdən çıxmağı bacarmazsa, bu hal onda digər psixolo-

ji problemlərin yarananmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan şəxs bu vəziyyətdən çıxma bilmirsə psixoloji yardımdan yararlanmalı və bu halın ona edə biləcəyi mənfi təsirlərindən qorunmalıdır. Böhranların uğurla aradan qaldırılması sistemə çevrilərək, tədricən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına, insanın xüsusi həyat ideologiyasının meydana çıxmasına, bir növ qalib ssenarisinin yaranmasına gətirib çıxarır. Böhranlardan uğurlu çıxış təcrübəsini toplayaraq, insan özünə və şəraitə qalib gələrək yaşamağı öyrənir. Əgər insan şəraiti idarə edərsə, böhranın yaratdığı psixoloji çətinliklərdən azad olur və bu problemin yaşanması onu daha mükəmməl, psixoloji cəhətdən adekvat və inteqral edir.

Ədəbiyyat:

1. Qədirov. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, Maarif, 2003
2. İcma Əsaslı Reabilitasiya Mərkəzləri Şəbəkəsinin mütəxəssisləri, Uşaq inkişafı metodikası, Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2011.
3. Rüstəmov E., Əliyeva M, Allahverdiyeva M., Təhsildə psixoloji xidmətin əsasları, Bakı – 2021.
4. Cornell, D.G., & Sheras, P.L., Common Errors in School Crisis Response: Learning from Our Mistakes. Psychology in the Schools, 35, 297-307, 1998 [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6807\(199807\)35:3<297::AID-PITS9>3.0.CO;2-K](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1520-6807(199807)35:3<297::AID-PITS9>3.0.CO;2-K)
5. Gilliland, Burl E.; James, Richard K., CRISIS INTERVENTION STRATEGIES., 1993, Brooks Cole Publishing, California., Pacific Grove, Ca, 622 Pages.
6. Lennis G. Echterling, Jack H. Presbury, J.Edson McKee. Pearson/Merrill Prentice Hall, Crisis intervention (Mental health services), 2005, 269 pages.

7. Sandoval, J. (Ed.), Handbook of crisis counseling, intervention and prevention in the schools. 2nd ed. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates. 2002, 444 pp.
8. Schnurr, P. P., Lunney, C.A., & Sengupta, A. Risk Factors for the Development Versus Maintenance of Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 2004, p. 85-95, <http://dx.doi.org/10.1023/B:JOTS.0000022614.21794.f4>
9. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. – М.: Международная педагогическая академия, 2001, 318 с.
10. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы под общ. ред. Г.А.Балла, А.Н.Киричука, Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2006., 424 с.
11. Миронов А. Кризис духовных ценностей на социокультурном пространстве современной России // Соц.-гуманит. знания. – 2007. – № 2., С.39-52.
12. Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления // Вопросы психологии.- 2003.- № 5., С.18-33

PSYCHOLOGICAL CRISIS AND ITS PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Matanat Aliyeva

Abstract

Since the end of the 19th century, various types of crises in human life have attracted the attention of psychologists and experts in related fields and brought the problem of psychological crisis to the fore. At the same time, although the concept of psychological crisis is widely used in literature and practice, the theoretical connection of this concept with personality development still remains a problem. From this point of view, in the modern era, psychological crisis cases of personality development depend on age, gender, etc. The investigation of its characteristics is one of the most relevant issues for the science of psychology. The article clarified the concept of psychological crisis and discussed its types.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin “Gender və tətbiqi psixologiya” kafedrasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 03 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

GENDER XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Gülər Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ü.Hacıbəyov küç., AZ1000

E.mail: gulermemmedova@list.ru

Açar sözlər: gender, milli, kişi, qadın, başçı, münasibət

Key words: gender, nationality, male, female, leader, relationship

GİRİŞ

Ailədaxili münasibətlərə, eləcə də ər-arvad münasibətlərinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Qloballaşma şəraitində xalqlar, ölkələr arasında əlaqələrin güclənməsi ailədaxili münasibətlərə də təsir edir. Xalqa məxsus olan adət-ənənələrin bəziləri köhnəlir, öz yerini təzə qaydalara verir. Bu isə birdən-birə, asanlıqla baş vermir, müəyyən problemlər yaranır. Ailədaxili münasibətlərdə son vaxtlarda özünü göstərən ailə başçısı kimi kişinin, yoxsa qadının olması problemini daha da aktuallaşdırır. Yəni ailədaxili münasibətlərin xarakteri dəyişir. Ümumilikdə özünü göstərən, vacib hesab olunan ailədə patriarxlar tip idarəetmənin yeni, demokratik tiplə əvəz olunması ilə bağlıdır. Təbii ki, bir tərəfdən bu düşüncədə, davranışda baş verən dəyişiklikdirsə,

digər tərəfdən hüquqi, iqtisadi amillərlə bağlıdır. Yəni indi qadının kişidən iqtisadi asılılığı yox olub və ya azalıb. Bu isə yeni düşüncə, təfəkkür və davranış tərzinin yaranmasına səbəb olur. İqtisadi asılılığın yox olması, hüquqi bərabərlik demokratik üslublu idarəetmənin yaranmasını şərtləndirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə ailə başçısı məsələlərində ənənəvilik qorunur. Bununla belə, ər və arvad arasında müəyyən əmək və səlahiyyət bölgüsü aparılır. Beləliklə, məlum olur ki, bir çox ailələrdə ailə başçısı funksiyasını kişi, bəzilərdə bərabər şəkildə qadın və kişi, bəzilərdə isə qadın yerinə yetirir. Lakin daha çox rastlaşılan kişinin ailə başçısı olmasıdır. Eyni zamanda o da məlumdur ki, kişinin ailə

başçısı hesab olunması formal xarakter daşıyır. Təbii ki, burada vacib sayılan hansı motivə üstünlük verilməsidir. Bu motivləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) ailənin vəzifələrinin yerinə yetirilməsində ər və ya arvadın rolunun birmənalı şəkildə qəbul olunması; 2) sosial ətrafın təsiri (ictimai rəy, ənənə və s.); 3) ər və arvadın fərdi xüsusiyyətləri. Bunun özünü də iki qrupa ayırmaq olar: a) sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlər (peşə fəaliyyəti, təhsil və s.); b) mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər. Ailə başçısının kişi və ya qadın olması ilə bağlı da fərqli motivlər özünü göstərir. Əlbəttə, ailə başçısı olmaq motivinə kimin daha çox haqqı çatırsa, o da təsir edir. Buna həm də ailənin asudə vaxtının təşkili, ailədə psixoloji mühitin formalaşması və s. psixoloji problemlər də daxildir. Müasir dövrdə bu amillər heç də digərlərindən az rol oynamır.

Ailə həyatının demokratikləşdirilməsi ailənin idarə olunmasında hüquq bərabərliyinin təmin olunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda müəyyənləşdirilmişdir ki, ailə başçısının kim olması fərdi xüsusiyyətlərdən daha çox ər və arvadın qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır. Bu ehtimalı yoxlamaq üçün aşağıdakı məsələləri öyrənməyi məqsədəuyğun hesab etdik: 1) ailə başçısı kişi, yoxsa qadın olmalıdır haqqında ər və arvadın təsəvvürləri; 2) kişi və qadının

şəxsi keyfiyyətləri və əks tərəfin fikirlərinə təsir imkanları; 3) kişi və ya qadının ailə üçün daha çox və faydalı iş görməsinin müqayisəsi; 4) ailə başçısının psixoloji xüsusiyyətləri və əks tərəfin bundan son dərəcə razı qalıb-qalmaması.

Bu suallarla bağlı Bakı şəhərində 70 ailədə sorğu keçirdik. Onu da qeyd edək ki, ailələrdə böyük uşaqlar var idi. Sorğuya ər və arvad, eləcə də ailənin böyük uşaqları cəlb olunmuşdu. Ər və arvada ünvanlanan anket sorğusundakı suallar ailə başçısının kim olması, onların ictimai və əmək fəaliyyəti, ailə həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı idi. Bundan başqa, anketə daxil edilən suallarda ər və arvad bir-biriləri, eləcə də özləri barədə fikirlərini ifadə edə bilərdilər. Bu keyfiyyətlərə ailə və iş sahəsində olan fəaliyyət, insanlara münasibət, intellektual xüsusiyyətlər daxil idi. Xüsusiyyətlərin belə diferensiyası ər və arvadın şəxsi keyfiyyətlərini, motivasiyasını müəyyənləşdirmək imkanı verirdi.

Anket sorğusu birbaşa qoyulmamışdı, həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edirdi, lakin bunların bir-birilə bağlılığı vardı. Yəni onların hər birinin fərdi xüsusiyyətləri yox, hər ikisinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Ər və arvadın hər ikisinin ailə başçısı kim olmalıdır sualına verdikləri cavablar əsas götürülürdü. “Sizin

ailədə ailə başçısı kimdir?” sualına ər və arvad tədqim olunan 6 variantdan birini seçə bilərdilər. Variantlar belə idi: “kişi”, “qadın”, “ailənin digər üzvləri”, “bəzi məsələlərdə kişi, bəzi məsələlərdə qadın”, “ailədə bütün məsələlər üzrə hamı bərabərdir”, “cavab verməkdə çətinlik çəkirəm”.

Verilən cavabları biz dörd qrupa ayırdıq. Bunlardan ikisi ya ər, yaxud da arvadın ailə başçısı olması, ikisi isə müəyyən məsələlərdə kişinin, müəyyən məsələlərdə isə qadının və ya bütün məsələlərdə hər ikisinin ailə başçısı rolunda çıxış etməsi ilə bağlı idi.

Sonuncu ikincini şərti olaraq belə adlandırmaq olar: a) ailə başçısı funksiyasının bölünməsi; b) birgə idarəetmə.

Ailə başçısının ümumi göstəriciləri ilə yanaşı, ər və arvadın ailə həyatının müxtəlif sahələrinin təşkili ilə bağlı xidmətini əks etdirən altı göstəricidən istifadə olundu: 1) ailə təsərrüfatının kollektiv şəkildə yerinə yetirilməsi üzrə işin təşkili; 2) ailənin maddi təminatı; 3) ər və arvadın hər birinin ailədə nüfuzu. Bu göstəricinin müəyyənləşdirilməsi üçün yeniyetmə və yuxarı sinif şagirdləri olan övladların cavabları da öyrənilmişdir. Yəni onlar hər hansı bir situasiyada atalarına, yoxsa analarına müraciət edir, onunla məsləhətləşir, onun fikrini əsas götürür; 4) ailə büdcəsini idarə edir; 5) ailə üzvlərinin asudə

vaxtını təşkil edir; 6) ailənin psixoloji mühitinə daha çox təsir edir.

Sadalanan bu göstəricilər ailənin təşkili funksiyasına aid olduğundan və ailənin həyatı fəaliyyətini təmin etdiyindən bizim tərəfimizdən ailə başçısının göstəricisi kimi qəbul edildi. Eyni zamanda ailənin birgə idarə olunması motivlərinə aşağıdakılar aid edildi: a) ər və arvadın sosial-demografik göstəriciləri: yaşı, peşəsi, təhsili; b) istehsalat və ictimai fəallığı; c) müxtəlif ailə-məişət işlərində iştirakı; d) ər və arvadın özünüqiy-mətləndirməsi və bir-birilərini qiymətləndirməsi.

Cavabların təhlili göstərdi ki, ailə başçısının kim olması ilə bağlı kişi və qadınların mövqeləri fərqlidir. Belə ki, ailə başçısının kişi olması fikrini 29,3% kişi, 22,7% qadın göstərmişdir. Həm ər, həm də arvadın hər ikisinin ailə başçısı kişi olmalıdır fikrini 15,2% şəxs göstərmişdir. Ailə başçısının qadının olmasını kişilərlə müqayisədə qadınlar özləri daha çox qeyd etmişlər. Bu fikri 17,3% qadın, 9,3% kişi bildirmişdir. 5,2% qadın və kişinin hər ikisi qadının ailə başçısı olmasına müsbət yanaşmışlar. Eyni zamanda onu da bildirmək istərdik ki, 24,0% qadın və kişi bildirmişdir ki, onların ailəsində qadın və ya kişinin ailə başçısının kim olması problemi yoxdur. Sadəcə olaraq əmək bölgüsü var. Yəni qadına aid olan işlərə kişi,

kişiyə aid olan işlərə qadın müdaxilə etmir. Onlar bununla yanaşı lazım gəldikdə bir-birilərlə məsləhətləşirlər. 21,3% qadın və kişinin ailədə hüquq bərabərliyi olduğu göstərilmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, ər və arvadın hər ikisinin ailə həyatından razı olduqları ailələrdə fikir birliyi, həmrəylik özünü göstərir və onlar üçün ailə başçısının kim olması problem yaratmır. Görünür, narazılıqların olduğu ailələrdə ailənin özünütəşkili düzgün qurulmur və ailə başçısının kim olması da narazılığa səbəb olur.

Sorğu apardığımız ailələrdə daha obyektiv və dolğun məlumat əldə etmək üçün bu ailələrdə ər və arvad arasında idarəedici funksiyanın necə paylanıldığına, bununla da kimin ailə başçısı hesab edildiyinin motivlərinə diqqət yetirdik. Məlum oldu ki, ailə başçısı hesab olunan kişi və ya qadın heç də ailə başçısı funksiyasının hamısına malik deyil. Məlum oldu ki, əksər hallarda ailə başçısı funksiyası müxtəlif sahələr üzrə ər və arvad arasında paylaşılır. Yəni ailənin maddi cəhətdən təmin olunması birmənalı şəkildə kişinin vəzifəsidir. Hətta ər və arvadın maaşı, gəliri eyni olduqda belə bu, kişinin funksiyası kimi qəbul edilir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, yalnız kişinin ailəni maddi cəhətdən təmin etməsi yox, digər motivlər də öz təsirini göstərir.

O da məlumdur ki, əldə edilən gəlir, ər və arvadın ailənin maddi təminatındakı rolu onun peşə fəaliyyəti, sosial mövqeyi, statusu və s. ilə bağlıdır. Bunlarla yanaşı öz peşəsindən razılıq və ya narazılıq, fəaliyyətin nəticəsi, təhsil səviyyəsi, ictimai fəallığı və sairə də burada həlledici amillərdən sayılır. Təhlillər göstərir ki, kişinin ailə başçısı olduğu ailələrdə kişi arvadı ilə müqayisədə göstərilən bu sahələrdə üstündür. Bu özünü xüsusilə təhsillə bağlı göstərir. Kişinin ictimai fəallığının yüksək olması da ailə başçısı olmaq, ümumiyyətlə, ailədə böyük nüfuz sahibi olmaq üçün vacib şərtlərdən sayılır. Qadının ailə başçısı olması deyilən bütün göstəricilərin kişidən üstün olması zəmnində baş tutur. Kişilərdən fərqli olaraq qadının öz işindən razılığı və ya narazılığı o qədər də ciddi təsir göstərmir. Lakin bir cəhətdən də məlum oldu ki, qadının peşə status üstünlüyü olsa da onun ailə başçısı hesab olunması ər və ya digər ailə üzvləri tərəfindən qəbul edildikdə baş tutur. Əlbəttə, burada deyilənlərlə yanaşı mentalitet, adət-ənənə, sosial normalar da əhəmiyyətli şəkildə rol oynayır. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, qadının ailə başçısı olması və ya qəbul edilməsi onun təhsil səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Yüksək təhsilli qadın yalnız statusu ilə deyil, hadisələrə münasibəti, davranışı, dünyagörüşü

və s. ilə bunu qazanır və hətta ailədən kənar insanlar da bu keyfiyyəti qəbul edir, ona hörmətlə yanaşırlar.

Deyilənlərdən də görüldüyü kimi, kimin ailə başçısı olması həm kişi və qadıdan müəyyən keyfiyyətlər tələb edir, həm də ər və arvad bu problemə fərqli mövqedən yanaşır, müxtəlif xüsusiyyətlərin olmasını vacib sayırlar.

Ailədə təşkilatçılıq və icraedicilik funksiyasının ər və arvad arasında paylanmasının təhlili göstərir ki, ər ailənin maddi təminatını təmin etdikdə, üzərinə düşən işin öhdəsindən gəldikdə ailə üzvləri tərəfindən ailənin başçısı kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, kişinin ailədə mənəvi nüfuzu onun ailədən kənar fəaliyyəti və nüfuzu ilə birbaşa əlaqədardır. Qadının kişini ailə başçısı kimi qəbul etməsi isə onun həm də ailə daxilində fəaliyyəti, ünsiyyəti və s. ilə də bağlıdır. Görüldüyü kimi, qadının kişini ailə başçısı kimi qəbul etməsi daha geniş sahəni əhatə edir. Təbii ki, ilk yerdə kişinin fəaliyyəti və ailənin maddi təminatı durur. Lakin eyni zamanda qadının fikrincə kişinin ailəni yalnız maddi cəhətdən təmin etməsi hələ işin bir tərəfidir. Qadına görə kişi ailə başçısı o vaxt hesab oluna bilər ki, kişi həm də ailə həyatının müxtəlif sahələri ilə: asudə vaxtın təşkili, ailənin psixoloji mühiti, müəyyən qədər uşaqların tərbiyəsi və məişət işlərinin təşkili ilə məşğul olsun. Maraqlı

orasıdır ki, qadınlar xoşlayır ki, bunu qonşular, qohumlar da görsün və bilsin.

Qadınların verdikləri cavablara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, ailə başçısı olan kişilər ailənin mikromühitinə daha çox diqqət yetirirlər. Sonrakı iki faktor üzrə belə ailələrdə kişilərin təsiri qadınlarla müqayisədə daha üstün olur. Bu deyilənlər qadınların kişini ailə başçısı kimi qəbul etdikləri zaman reallaşır. Qadınlar isə ailənin psixoloji mühitini kişinin (atanın) vasitəsilə, dolayısıyla tənzip etməyə çalışırlar. “Atan bilsə pis olacaq”, “Atan gələndə ona deyəcəm, qoy sizinlə o məşğul olsun” və s.

Kişi özünü ailə başçısı kimi hesab etdikdə isə o, bir çox hallarda özünü bu işlərdən, ailənin psixoloji mühitini formalaşdırmaqdan kənar tutur. Hesab edir ki, bu qadının işidir. Yəni kişi hər xırda işə müdaxilə etməz. Bu, adətən, uşaqların tərbiyəsi, məişət işlərinin təşkili və s. bu kimi işlərə aiddir. Maraqlıdır ki, belədə ananın nüfuzu ataya nisbətən uşaqlar üçün daha üstün hesab edilir. Belə ailələrdə kişi hesab edir ki, ailənin daxili işlərinin tənziplənməsi onun yox, qadının vəzifəsidir. Onun vəzifəsi ailədən kənar işləri qaydasına qoymaqdır.

Bunlarla yanaşı, o da məlum oldu ki, istənilən halda ailədə uşaqların tərbiyəsinə, təhsilinə, davranışına

atanın təsiri daha güclü olur, nəinki ananın. Uşaqların peşəyönümü sahəsində də atanın rolu anaya nisbətən daha çoxdur. Təsərrüfat-məişət işlərinin birgə təşkili isə adətən bərabər şəkildə həyata keçirilir.

Qadının ailə başçısı olmasını isə hər iki tərəf-ər və arvad qəbul etməlidir. Bu isə o vaxt mümkün olur ki, ailənin maddi təminatını çıxmaq şərti ilə ailə ilə bağlı yerdə qalan işlər qadının əlində cəmlənsin və onun iradəsinə tabe olsun. Burada eyni zamanda ailənin maddi təminatı müəyyən qədər də qadınlarla bağlı olmalıdır. Beləliklə, ailə başçısının bu tipi həm də qadının şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Onun fəaliyyəti çoxşaxəli olmalıdır. *“Qadınların ictimai həyatda iştirakı onları ailədə kişi ilə eynihüquqlu edir. Bununla bərabər qadının ailədə yerinə yetirdiyi rol artır. Ənənəvi rollara uşaqların tərbiyəsi, ailə büdcəsinin bölüşdürülməsi, uşaqların tərbiyəsi və s. məsələlər də əlavə olunur. Qadınların ictimai həyatda kişilərlə bərabər iştirakı onların maraq dairəsini genişləndirir, mənəvi yüksəlişinə təsir edir”* [6, s. 161].

Bu zaman daha güclü motiv uşaqların ananı ailə başçısı hesab etməsidir. Bu isə onun uşaqların qayğısına nə dərəcədə qalması, onların yanında nüfuzunun olması ilə əlaqədardır. Qadının ailə başçısı kimi qəbul edilmə-

sinin daha güclü motivlərindən biri də kişinin (atanın) bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələ ondadır ki, kişinin bu mənfi keyfiyyətinin qabardılmasında qadınlar özləri də maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Onlar yeri gəldi-gəlmədi, kişiyyə deyirlər: “Əlindən bir iş gəlmir”, “Yenə lazım olan şey yadımdan çıxdı”, “Evə filan şey lazımdır deməkdən yoruldu” və s. Bütün bunlardan sonra həmin işləri qadın özü təşkil etməyə başlayır. Qadının deyilməsindən tənqə gələn və nəhayət, bunlardan can qurtarmağa çalışan kişi qadının bu sahədəki işlərinə biganə qalır. Hətta bəzən sevinir ki, bu işdən azad olundu.

Müşahidələr göstərir ki, bir qayda olaraq belə ailələrdə daim xırda narazılıqlar olur. Qadın söylənir ki, kişiyyə aid olan işləri görməkdən yorulub, kişi isə deyir ki, qadın hər işə baş qoşur. Əslində isə həm kişi, həm də qadın işin belə gedişindən razıdır.

Qadının ailə başçısı kimi qəbul edilməməsində özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı şəkildə bir-birilərini qiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Qadının özünü ailə başçısı hesab etdiyi zaman o, kişinin şəxsi keyfiyyətlərini olduğundan bir qədər aşağı qiymətləndirir. Ər və arvadın hər ikisinin ailə başçısı kimi qəbul edildiyi vəziyyətdə qadın ərinin şəxsi keyfiyyətlərini əsasən adekvat qiymətlən-

dirir. Eyni zamanda yalnız qadın ailə başçısı rolunu yerinə yetirdikdə o, ərinin şəxsi keyfiyyətlərini olduğundan nisbətən aşağı qiymətləndirir. Maraqlıdır ki, ailə başçısı qadın olduqda onun şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirərkən kişinin qiymətləndirməsinə adekvat olur. Qadının ərinin şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirməsi zamanı daha aşağı qiymətləndirilən iradi keyfiyyətlər və intellektlə bağlı olur. Məhz bu keyfiyyətlərə əsaslanaraq qadın özünün ailə başçısı rolunu yerinə yetirməyə məcbur olduğunu göstərir. “Mən heç də ailə başçısı rolunu yerinə yetirmək istəmirəm. Lakin buna məcburam. Çünki ərimdə bu keyfiyyətlər yoxdur”.

Qadının əri tərəfindən ailə başçısı kimi qəbul olunmaması zamanı ər arvadının ailədə, ailə təsərrüfatında böyük işlər gördüyünü qeyd edir. Kişi xüsusilə arvadının iradi keyfiyyətlərini, işgüzarlığını, kommunikativ qabiliyyətini bəyəndiyini bildirir. Bu keyfiyyətlər həm kişi, həm də qadın tərəfindən qəbul edildikdə baş verir. Lakin qadının özünü ailə başçısı hesab etməsi və kişi tərəfindən qəbul edilmədikdə, kişi qadının humanist keyfiyyətlərini reallıqda olduğundan aşağı qiymətləndirir.

Eyni zamanda qeyd etmək istədik ki, qadının ailə başçısı olmasını qəbul edən kişilər qadınlarda huma-

nizmi və kommunikativ bacarığını olmasını vacib hesab edirlər. İşgüzar və iradi keyfiyyətlər ikinci yerdə dayanır. Maraqlıdır ki, onlar bu keyfiyyətlərin kişilərdə olmasını birinci yerə qoyurlar.

Müşahidələr və aparılan sorğu göstərir ki, ailənin idarə olunması, maddi təminatı, məişət-təsərrüfat işləri, ər-arvad arasında ədalətli şəkildə, hər kəsin şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla yerinə yetirildikdə ailənin psixoloji mühiti sakit, sabit və rahat olur. Belədə istər arvad, istərsə də valideyn-övlad münasibətləri pozitiv yöndə olur. Qarşılıqlı münasibətlər simpatiya üzərində qurulur.

Ənənəvi olaraq Azərbaycan ailəsi üçün kişinin (ərin) ailə başçısı olması xarakterikdir. Bu subyektiv amildir. Bir milli toplumun müəyyən psixoloji məsələlərə yanaşmasında subyektiv amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Professor R.İ.Əliyev “Mentalitet” əsərində müxtəlif xalqların psixoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır: “*Millətin formalaşmasında müxtəlif amillər içərisində millətin dili, milli özünüdərk, ümumi tarix, mədəniyyət və s. xüsusi yer tutur. Bununla belə, milliyyəti müəyyən etmək üçün bu sadalanan obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillər də vacib əhəmiyyətə malikdir*” [5, s. 127]. Bununla yanaşı qeyd etmək istədik ki, bu subyektiv xüsu-

siyyətlər əsas qalsa da, Azərbaycan ailələrində ər və arvadın eyni səviyədə ailənin idarə olunmasında iştirakı da özünü göstərir. Az hallarda isə bu funksiyanı qadın yerinə yetirir. Bununla yanaşı qadın ailəni ərinin idarə etdiyini göstərir. Hətta bəzi hallarda söyləyir ki, əri çox sərtidir, onun sözündən çıxmaq mümkün deyil.

Bir məsələni də qeyd etmək istədik ki, ailə həyatına münasibət və ümumiyyətlə, xarakter və fəaliyyət motivlərinə görə qadınları iki qrupa ayırmaq olar: a) sosial qadınlar; b) ailəyə, evdarlığa meyil edənlər.

Sosial qadınlar, adətən, sosial sahələrdə mövqe qazanmağa daha çox üstünlük verirlər. Onlar hesab edirlər ki, sosial sahədə uğur qazanmaqla daha çox fayda verərlər və bu, onların özləri üçün də faydalıdır. Özlərinin bilik və bacarıqlarını sosial sahə-

Nəticə

Göründüyü kimi, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi ailə həyatında, ailədaxili münasibətlərdə də gender xüsusiyyətləri öz təsirini göstərir. Hətta digər sahələrlə müqayisədə bu fərq özünü daha aydın şəkildə ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi ailələrdə sanki hər kəs, yəni ər və arvad öz rolunu və vəzifəsini bilirdi və burada ciddi bir anlaşılmazlıq yaranmırdı. Cəmiyyət tərəfindən

yə yönəldir, xarici dil öyrənir, sosial işdə uğur qazanmağa çalışırlar. Bu səbəbdən də ailə qurmağa, uşaq tərbiyə etməyə maraq göstərmirlər. Hesab edirlər ki, əvvəlcə sosial statuslarını təmin etməlidirlər və yalnız bundan sonra ailə qurarlar. Təbii ki, burada bir sıra problemlər meydana çıxır. Sosiallaşmış qadınlar hər kəsi bəyənmir, ona görə də ailə qurmaqda çətinlik çəkirlər.

İkinci qrupa aid edilən qadınlar isə özlərinin başlıca vəzifəsini ailə qurmaqda, övlad dünyaya gətirməkdə, onların tərbiyəsi ilə məşğul olmaqda görürlər. Təbii ki, onlar da işləmək istəyirlər. Lakin başlıca olaraq ailəyə qayğı göstərmək istəyir və bundan zövq alırlar. Xüsusilə ərləri onların istədiyi kimi olduqda özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Vəzifə tutmaq, sosial fəal olmaq onlar üçün vacib deyil.

qəbul edilən və uzun bir tarixi yol keçən ailə münasibətləri, qadının rolu, kişinin rolu məlum idi. Tərəflər bunu qəbul edir, bununla razılaşırdılar. Ənənəvi ailələrdə ər və arvadın bir-birilə bağlılığı və asılılığı güclü idi. Müasir dövrdə isə bir tərəfdən asılılığın azalması, digər tərəfdən Qərblik təsiri ailədaxili münasibətlərə ciddi təsir göstərmişdir. Təbii ki, bu təsirlərin pozitiv tərəfi ilə yanaşı neqativ tərəfləri də vardır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası/ A.N.Abbasov. Bakı: Mü-tərcim, 2008, 296 s.
2. Bayramov, Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri / Ə.S.Bayramov. Bakı: Elm və həyat, 1996. 205 s.
3. Çələbiyev, N.Z. Azərbaycan ailə mo-delini qloballaşma və millilik kontekstində/ Bakı: ADPU, 2021. 526 s.
4. Əfəndiyeva, Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası/ Ü.A.Əfəndiyeva.- Bakı: ADPU, 2017. 228 s.
5. Əliyev, R.İ. Mentalitet/ R.İ.Əliyev. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 232 s.
6. Практическая психология для преподавателей/ Под ред. М.К.Ту-тушкиной. Москва: Филина, 1997
7. Силаева, Е.Г. Психология се-мейных отношений с основами семейного консультирования/ Е.Г.Силаева. Москва: АСВДЕМ, 2005
8. Социальная психология/ Под ред. Е.С. Кузмина, В.Е. Семено-ва. Ленинград: ЛГУ, 1979. 288 с.

INFLUENCE OF GENDER CHARACTERISTICS ON FORMATION FAMILY RELATIONS

Gular Mammadova

ABSTRACT

The article shows the issue of gender existing in the traditional Azerbaijani family and its effect on family relations. It is noted that the Azerbaijani family model is conservative in terms of gender parameters and the head of the family is a man. Nowadays, as a result of the increasing role of women in the family, in some cases, women and men act as equal parties in the management of the family, and even women perform the function of the head of the family. The psychological aspects of the problem are based on the results of several psychological surveys in the article. In the final result, it was emphasized that every national society is also connected with subjective factors. One of these factors is the gender problem within the family. When it comes to the study of family relations, there must be a subjective approach along with an objective psychological view of the gender problem.

Məqalə ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6).

Rəyçi M.H. Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

NARSİZM FENOMENİ VƏ ONUN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Vüsal Alquliyev

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov küçəsi – 13, AZ1072

E-mail: vusal.alquliyev@gmail.com

Açar sözlər: narsizm fenomeni, narsist şəxsiyyət, özünəvurğunluq, narsizmin yaranma səbəbləri

Key words: narcissism phenomenon, narcissistic personality, self-importance, causes of narcissism

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətin sürətli inkişafı insan psixikasının yeni metamarfozalara uyğunlaşmasını tələb edir. Yeni gerçəklik insanın özünə münasibətində bir sıra cəhətləri rekonstruksiya etməyi, dəyərlərə və özünün psixi həyatına yeni fonda baxmağı diktə edir. Lakin orqanizmin gücü sonsuz deyil və belə vəziyyətlərdə daha çox müşahidə olunan məqamlar psixoloji müdafiə mexanizminin işə düşməsi və ya insanın özünü olduğundan daha yüksək qiymətləndirməsi, özünə daha çox diqqət yetirməsi ortaya çıxır. Bəzən bu adekvat yolla getsə də, çox zaman yanlış üsullarla həyata keçirilir. Şübhəsiz belə hallarda müxtəlif psixoloji narahatlıqlar təzahür edir ki, bunlardan biri də narsizmdir. Bu psixi po-

zuntular özünün açıq təzahürlərinə malik olmasa da, müxtəlif yönümlü davranış tərzlərində, ünsiyyətdə və sosial münasibətlərdə özünü göstərir. Narsizim bu baxımdan müasir cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biri kimi özünü göstərir.

Tədqiqatlar (20; 21; 23) göstərir ki, bu fenomenoloji pozuntunun əsas etimologiyalarından biri xarici mühit yönəlişlikləri ilə daxili konfliktlərin arasında əlaqənin yaranmasından başlayır. Bu zaman fərdin tələbatları ilə cəmiyyət arasında konfliktlər o zaman yaranır ki, məhz onda sosial situasiya fərdin arzularına ziddiyyət təşkil edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz belə hallarda narsisit şəxsiyyətin xarici davranışı ilə onun daxili özünü anlama duyğuları arasında konflikt-

lər yaranır, dərin natamamlıq hissini inkişafına zəmin formalaşır. Prosesin sonrakı inkişafı fərdin özünü dərk və özünü inkişafından asılı olur. Şübhəsiz belə tendensiya bizə imkan verir ki, narsisit şəxsiyyət tipinin cəmiyyətin bütün sferalarında özünü təzahür etdirməsini söyləyə bilək. Əlbəttə, narsist şəxsiyyətin psixopatoloji davranış tərzlərini araşdırmadan narsizmin etimologiyasını müəyyən etmək çətin olar. Bu baxımdan narsizm anlayışının tarixi məqamlarına diqqət yetirməyi və onun şəxsiyyətin xarakter əlaməti və ya tipi kimi formalaşmasının qanunauyğunluqlarını ayırd etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik.

Aparılmış tədqiqatların (18; 26; 27) təhlili göstərir ki, “narsisizm” anlayışı tarixən qədim yunan mifi Narcissus ilə əlaqələndirilir. Narcissus adlı bir gənc o qədər yaraşlıq idi ki, ona öz əksini görmək qadağan edildi – əks halda ölümlə hədələndi. Pəri Echo ona görmədən aşıq oldu, lakin Narcissus pəridən imtina etdi və pəri onu lənətlə mükafatlandırdı: “Sevdiyini qarşılıq verməsin”. Və belə oldu. Narcissus bir qurtum su içmək istədi və təsadüfən güzgü səthində öz əksini gördü. O özünə aşıq oldu və tezliklə sevgidən solmuş bu yerdə eyni adlı bir çiçək bitdi (4, s. 27.).

Artıq qədim dövrdə Narcissus adı nominal bir mənə qazandı və narsis-

sizmin və qürurun simvoluna çevrildi. Anonim antik müəlliflərdən birinə görə, Narcissus “materianın dəyişən təbiətində öz kölgəsini, yəni maddənin daxilində həqiqi ruhun son obrazı olan canlı varlığı görür və bu ruhu özünün ruhu kimi qəbul etməyə çalışır (3, s. 56).

Problemin mifoloji aspektlərini bir tərəfə qoysaq aydın olur ki, narsisizm canlı təbiəti və özünü onun varlığına görə sevməkdir. Mifologiyanın təhlili göstərir ki, narsist şəxsiyyət özünü sevməklə, başqaları üçün zəruri olan sevgini sıxışdırmaq, təkəbbür və qürura qapılmaqdır. Hətta müasir cəmiyyətdə belə adamlara həddən ziyadə çox rast gəlmək olur.

Bir tarixi məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yalnız XIX əsrdə narsisizm anlayışı seksologiyanın terminoloji aparatı çərçivəsində ilk dəfə diqqət mərkəzinə gətirildi, tibb sənayesinin bir hissəsinə çevrildi. Məhz o dövrdən etibarən bu anlayış elmi dövriyyəyə buraxıldı. XX əsrin əvvəlində seksoloq H.Ellisin “Avtoerotizmin psixoloji tədqiqi” əsəri nəşr olundu ki, o, narsisizm anlayışını homoseksuallıqla, daha sonra isə hər iki cinsə xas olan pozuntu ilə əlaqələndirdi. Bu araşdırmada onun irəli sürdüyü əsas fikir patoloji eqoizm anlayışı ilə bağlıdır: insan yalnız özünü və ya öz cinsindən olan insanı sevir (12). Bu əsərdə avtoerotizm

yalnız özünün fəaliyyəti nəticəsində məmnuniyyət alması kimi qəbul edilir ki, bu fəaliyyətin obyektinin insanın özüdür.

Problemə tarixi retrospektiv yanaşma göstərir ki, məhz 1899-cu ildə “narsisizm” anlayışı tibbi terminologiyaya daxil oldu, lakin narsisizmin müasir tarixi 1908-ci ildə Vyana Psixoanalitik Cəmiyyətinin iclasında başlayır. Bu görüş zamanı narsisizm anlayışından istifadə edən İ.Sadgerin məqaləsi ətrafında müzakirələr aparılıb. O bunu uşağın böyüklərin seksuallığını şirnikləndirmə şəklində qavraması və onun “uşaqlıq pərəstişinin yaxın bağına” çevrilməsi ilə əlaqələndirdi (8, s. 24).

Ancaq bununla yanaşı İ.Sadger narsisizmi uşağın inkişafında normal bir mərhələ hesab edir. Onun fikrincə, cinsi yetişməyə gedən yol həmişə insanın özünə olan məhəbbətindən keçir. O, ilk dəfə normal və patoloji narsisizm arasındakı fərqi qeyd edərək patoloji narsisizmin bədənə fiksasiya və ya konsentrasiya olduğunu göstərir. Lakin normal və patoloji narsisizm arasındakı əsaslı fərqlər Z.Freyd tərəfindən müəyyən edilmişdir. O, Şreberin paranoid psixozunun klinik vəziyyətinin tədqiqində narsisizm anlayışından istifadə edir və iki müxtəlif narsisizm növü arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- Narsisizm libidional obyekt kimi özünüseçmə prosesi kimi;
- Narsisizm, avtoerotizmlə insanın erkən yaşda keçdiyi və qavradığı obyekt sevgisi arasında normal bir mərhələ kimi (12, s. 68)

Sonrakı dövrlərdə bu fərq narsisizmin normal və patoloji tərəflərini fərqləndirmək üçün əsas oldu. Zamanla narsistik təzahürlərin strukturu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Aparılmış tədqiqatlar əsasında hazırda üç kateqoriyanı ayırd etmək olar:

- Narsisizm dağıdıcıdır. O, obyektin məhvinə yönəlmiş paxıllıq, qəzəb, nifrət hisslərinə əsaslanır;
- Libidional narsisizm “öz içinə çəkilmə” vəziyyətidir;
- Sağlam narsisizm şəxsiyyətin inkişafının zəruri elementi kimi özünə və ətraf aləmə heyranlıqda təzahür edir (13, s. 258). Beləliklə, Freyd üçün narsisizm “...xarici aləmdən qopmuş libidonun öz mənliliyinə çevrildiyi” vəziyyətdir. O bu mərhələni ilkin narsisizm adlandırır. Yəni həm uşağın uşaq narsisizmi, həm də böyüklərdə ona qayıdışın olması onun əsasında dayanır (uşaqlıqda müəyyən bir fiksasiya nöqtəsinə qayıdış). Freyd əsasdan əlavə, ikinci

dərəcəli narsisizmi bütün zehni fəaliyyətin öz üzərində cəmləşməsi və özünü başqa insanlarla eyniləşdirməsi kimi də müəyyən edir (13, s. 259).

Narsistlərin özünü qavramasına standart kimi qarşılanmalı olan ideal obrazın daxil olmasını ilk dəfə Z.Freyd söyləyir. Yalnız onların seçdiyi ideal obraz ideal sevgiyə və bəyənilməyə layiq olaraq tanınır. Valideynlərin narsissizmin inkişafına hansı töhfə verdiyini ilk görən də odur: “O, valideynlərinin yerinə yetirilməmiş istəklərini təcəssüm etdirməli, atasının əvəzinə böyük qəhrəman olmalı, anasına gec verilən mükafata görə ər kimi şahzadə olmalıdır” (13, s. 69). Demək olar ki, narsissizmə dair müasir araşdırmaların əksəriyyəti bu yanaşmanın əsasında qurulmuşdur.

Bir cəhəti də əlavə etmək lazımdır ki, Z.Freyd narsisizmi müstəsna olaraq patoloji hesab edirdi və praktik fəaliyyətində onunla o qədər də tez-tez rastlaşmırdı. Üstəlik o, psixoterapiya ilə məşğul olduğu üçün narsistləri yararsız müştəri hesab edirdi. Bu mövqe sonradan tədqiqatçı H.Kohut tərəfindən təkzib edilmişdir. Və o, narsizmə bir sıra ciddi əsərlər həsr etmişdir. Bununla belə, onun narsisizmin inkişafına verdiyi töhfəyə keçməzdən əvvəl digər görkəmli tədqiqatçılara nəzər salmağı da məqsəduyğun hesab edirik.

Bədənyönlü terapevt V.Rayx əmin idi ki, xarici mühitlə qarşılıqlı təsirlərə cavab normal narsisizmi qorumaq funksiyasını yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş xarakterin formalaşmasıdır. Bu xarakterik sippər – narsisit müdafiəni ifadə etmək üçün psixi struktura konsentrasiya olunmuş törəmədir (14, s. 71).

Onun məzmunu narsistik (və ya fallik-narsistik) xarakterin təsviri, həmçinin narsistik quruluşun ayrıca şəxsiyyət tipi kimi müəyyən edilməsi idi. O hər hansı gözlənilən hücumun xəbərdarlıq şəklində ifadə edilən həddindən artıq aqressiv davranış kimi narsistik xüsusiyyəti ayırd etdi. Bundan əlavə, o, narsistlərin nəzərə çarpacaq dərəcədə kişi davranışını qeyd etdi və bunu onların qadın xüsusiyyətlərini qəbul edə bilməməsinə qarşı müdafiə reaksiyası ilə əlaqələndirdi. Beləliklə, o, ilk dəfə narsisizmi bipolyar pozuntu kimi səciyəyləndirdi ki, burada zahiri görünüş möhtəşəm və özünə inamlı görünür, amma əslində insanda infantilizm və özünü qəbul edə bilməmə üstünlük təşkil edir.

Bundan əlavə, V.Rayxın əsərlərində narsisizm ilk dəfə utanç hissi ilə əlaqələndirilir (narsisist xəstələrlə işləyərkən onların utancaq şəkildə qızarmasını qeyd edir (14, s. 72). Lakin o bu mövzuda əlavə araşdırma aparmamışdır.

Amerika tədqiqatçısı K.Horni də müasir cəmiyyətin və mədəniyyətin narsisizmə, bu fenomenin inkişafına sosial-mədəni hadisələrin təsirinə diqqət çəkənlərdən biri olmuşdur. O, “narsisizm” terminindən istifadə etmir, lakin Qərbi mədəniyyətində məşhur olan “obsessiv təvazökarlıqla qəhrəman və ya qəhrəman olmaq istəyi” arasındakı ziddiyyətdən danışır. Bu sitat tipik narsistik münaqişəni olduqca dəqiq göstərir. Belə ki, o yazır ki, müasir cəmiyyət “insanlar arasında emosional təcrid, potensial düşmənçilik” yaradır. Qərbi sivilizasiyasının əsasında, ilk növbədə, bu mədəniyyətin üzərində qurulduğu fərdi rəqabət durur. Rəqabətin iqtisadi prinsipi bir fərdi digərindən üstün tutmağa sövq etməklə insan münasibətlərinə təsir göstərir” (16, s. 339).

K.Horni narsisizm haqqında deyil, ümumiyyətlə, nevrozlar haqqında danışsa da, onun əsərlərində narsistik şəxsiyyət tipin kifayət qədər dəqiq təsvirinə rast gəlmək olar: “Dövrümüzdə nevrozların dominant xüsusiyyətlərindən biri onların digər insanların bəyənməsindən hədsiz asılılığıdır. Biz hamımız sevilmək və təqdir edilmək istəyirik, lakin nevrozdan əziyyət çəkən insanlarda onların razılıqdan asılılığı digər insanların həyatlarında oynadığı dəyərlə qeyri-mütənasibdir. Nevrotik insanlar heç bir fərq qoymadan lütf və ya təqdir

üçün aclıq hissi keçirirlər. Bundan əlavə, o, şikayətlər və ya narahatlıqlar şəklində ifadə olunan natamamlıq hissini və ya yaxşı təəssürat yaratmaq üçün obsessiv bir tendensiya ilə özünü təkmilləşdirmə ehtiyacını ifadə edən ilk şəxsdir (16, s. 339).

Narsisizmin psixoloji fenomen kimi tədqiqində növbəti böyük addım Erich Fromm tərəfindən atılmışdır. O, “İnsanın ruhu” əsərində narsisizmin millətçilik və müharibə kimi sosial-mədəni hadisələrdə oynadığı rola xüsusi diqqət yetirir. Lakin onun əsərlərində ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin narsistik davranışına mühüm yer verilir. O narsizmi cəmiyyət hadisəsindən daha çox fərdi və ya şəxsi hadisə kimi təqdim edir. O, Z.Freydin nöqtəyi-nəzərinə qarşı çıxır, libidonun mexaniki nəzəriyyəsinin bu anlayışın inkişafına mane olduğunu iddia edir. Onun fikrincə, mexaniki libido nəzəriyyəsi narsizmi patoloji hal kimi məhdudlaşdırır, onun sonrakı tədqiqinə əl yeri qoymur (12).

Ancaq bir məqam maraqlıdır ki, o, narsisizm anlayışını cinsi ehtirasların enerjisinə qədər məhdudlaşdırmır, əksinə, onu bütövlükdə psixi enerjinin paylanması kontekstindən nəzərdən keçirməyi təklif edir. Beləliklə, o, iqtisadi yanaşmadan-fərdin psixi enerjisinin paylanması və ya bölgüsü prinsipindən istifadə edir.

Təsadüfi deyil ki, məhz E.Froma qədər heç kim narsistik şəxsiyyətin psi-

xoloji portiretinin təsvirini belə əhatəli vermir. “Bu adam yalnız özləri ilə məşğul olanların və yalnız öz şəxsiyyətinin əks-sədası olduğu qədər başqaları ilə maraqlananların tipik nümayəndəsidir. Hətta özlərini xeyirxah və yardımsevər insanlar kimi göstərsələr də, çox vaxt bunu yalnız bu rolda özlərini bəyəndikləri üçün edirlər. Bütün enerjilərini kömək etdikləri adamın gözü ilə görmək əvəzinə özlərinə heyran olmaq üçün sərf edirlər (15, s.81).

Ümumiyyətlə, narsistlər asanlıqla tanınan bir tipdir. Ona özündən razılığın bütün cəhətləri daxildir. Bir neçə əhəmiyyətsiz söz desə də, ona elə gəlir ki, çox vacib bir məsələni diqqət mərkəzinə gətirmişdir. O bunu hiss edir.

Narsist, adətən, başqalarını dinləmir və onların dedikləri onu demək olar ki, maraqlandırmır. Ağılıdırsa, sual verməklə, özünü maraqlı dinləyici kimi göstərməklə bunu gizlətməyə çalışır. Narsist insanı istənilən tənqiddə çox həssas reaksiya ilə də tanımaq olar. Bu həssaslıq onun tənqidin əsaslılığını mübahisə etməsi, ona qəzəb və ya depressiya ilə reaksiya verməsi, bir çox hallarda təvazökar bir davranışın arxasında narsistik oriyentasiyanın gizlənə biləcəyi ilə ifadə edilə bilər. Əslində, tez-tez olur ki, narsistik bir insan itaətkarlığı öz narsisizminin obyektidir və narsisizmin müxtəlif ifadə formaları nə kimi

görünsə də, onların hamısında ortaq olan şey xarici dünyaya həqiqi marağın olmamasıdır (15, s. 81).

E.Frommun ayrıca nailiyyəti isə narsisizmin digər tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi birtərəfli proses kimi deyil, həm də prosesin əks tərəfinin müfəssəl təsviri sayıla bilər. Yəni o, özünü yüksəltməklə deyil, özünü alçaltmaqla büruzə verən narsisizmi diqqət mərkəzinə gətirir. O, hesab edirdi ki, doğru və yanlış anlayışlarına aludə olan bir insan diqqətini əxlaqa yox, başqa şeyə yönəldən insandan heç də az narsist deyil. O, xitabında tənqidin tamamilə rədd edilməsi və onu son dərəcə qəzəbli şəkildə qəbul etməsi kimi narsistik xüsusiyyətləri və iki müdafiə strategiyasını müəyyən edir. Bunlardan biri narsisizmi gücləndirir, ikincisi də uzaqgörən narsistik idealı gerçəkliyə yaxınlaşdırır (15, s. 81).

Nümunə olaraq o, Adolf Hitleri diqqət mərkəzinə gətirir. O yazır: “Əgər özünün yaratdığı obraza milyonları inandırmasaydı, psixozla təhdid olunardı. İkinci yolu, məlum səbəblərə görə, o, ən təhlükəli hesab (15, s. 81). Daha sonra E.Fromm belə bir nəticəyə gəlir ki, ifrat formaya çatmayan narsisizm, sosial əməkdaşlıqla birləşmək şərtilə sağ qalmağa uğurla xidmət edir. Beləliklə, fərdi narsisizm qrup narsisizminə çevrilərək bir irqin və ya bir millətin sağ qalma-

sına töhfə verə bilər. Beləliklə, o, xoşxassəli və bədxassəli narsissizmi fərqləndirir. Birincinin mövzusu insanın öz zəhmətinin nəticələri və onların həyata keçirilməsində qürur hissi, ikincisi isə, istər öz bədəni, istər zahiri, istərsə də sağlamlığı və ya vətənləri olsun, müəyyən obyektlərə sahib olmaq faktıdır (15, s. 81).

Narsisizm psixopatoloji aspektlərdən yanaşmalar da az deyil. H.Kohut narsisist şəxsiyyət pozuntularının müalicəsinə sistemli yanaşmanın müəllifi olmuşdur. Onun fikrincə, narsisizm bu şəkildə formalaşır: uşağın ilkin narsistik tarazlığı ana qayğısının və diqqətinin olmaması səbəbindən pozulur. Lakin uşaq öz əzəməti və valideynlərinin əzəməti hesabına bu illüziyanı saxlamağa çalışır. O yazır: “Optimal inkişaf şəraitində arxaik möhtəşəm “Özlük” ekspozisionizmi və möhtəşəmliyi tədricən yumşalır. Bütün struktur, nəhayət, yetkin şəxsiyyətə inteqrasiya olunur. Uşaq narsisizmdən ağır travma alırsa, möhtəşəm mənlik eqonun məzmununun bir hissəsinə çevrilir, dəyişməz formada qalır və arxaik məqsədlərini həyata keçirməyə çalışır. Əgər uşaq pərəstiş etdiyi böyüklərdə travmatik məyusluq yaşayırsa, bu halda valideynlərin ideallaşdırılmış eqosu dəyişməz qalır və gərginlik tənzimləyicisi rolunu oynayan psixi struktura çevrilir (5, s. 409-410).

Burada müəllifin narsistin üstünlüyünü ifadə etmək üçün işlətdiyi “Möhtəşəm Mən” terminini qeyd etmək yerinə düşər. Ümumiyyətlə, o, narsistik şəxsiyyəti sələflərindən fərqli anlayır.

H.Kohut narsistik şəxsiyyət tipi ilə başqa bir şəxsiyyət və şəxsiyyət pozuntusu arasında bir xətt çəkdi. Bundan əlavə, o bu günə qədər narsisizmin diaqnostik meyarları olduğuna dair bir sıra məqamları qeyd etdi. Xüsusilə, o, narsistik narahatlıq və qorxunun səbəblərini dərinlən yaranmış mənlik hissi, psixikanın özünəhərməti tənzimləyə və onu normal səviyyədə saxlaya bilməməsinin səbəb olduğunu deyir. Digər diaqnostik əlamətlər arasında o, depressiv əhval-ruhiyyə, işə marağın olmaması, insanlarla münasibətlərdə çətinliklər, öz sağlamlığı ilə bağlı narahatlıq və proskomist meyillərdən şikayətləri vurğulayır. (5, s. 412).

Qeyd edək ki, H.Kohut öz işini patoloji hallara yönəldib və onun əsas töhfəsi məhz belə xəstələrlə aparılan psixoterapevtik işin diaqnostik meyarlarının və metodlarının müəyyən edilməsindədir. O bu sahədə böyük işlər görmüşdür.

Narsisizm konsepsiyasının inkişafının növbəti mərhələsi O.Kernberqin əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, qismən Freyding iqtisadi nəzəriyyəsi ilə razılaşıb, lakin narsisizm

nəzəriyyəsində obyekt münasibətlərinin rolunu düzgün qiymətləndirməyi zəruri hesab edir. O.Kernberq hesab edirdi ki, "...normal və patoloji narsisizmin inkişafı həmişə mən – təsvirlərin obyekt-təsvirlərlə və xarici obyektlərlə əlaqəsini, həmçinin həm libidonun, həm də təcavüzün iştirak etdiyi instinktlərin konfliktlərini əhatə edir" (10, s. 239).

Onun üçün narsistik xəstələr – "onların əsas problemi obyekt münasibətlərinin spesifik pozulması nəticəsində özünəhörmətin pozulması olan" xəstələrdir. O.Kernberq üçün narsistik pozuntular özünəməxsus xüsusiyyətləri, müdafiəsi və ehtirasların işinin xüsusiyyətləri ilə ayrıca bir şəxsiyyət tipinə uyğun gəlir. Şəxsiyyəti təsvir edərkən onun baxışları demək olar ki, H.Kohutla eynidir: bunlar "...özləri haqqında çox danışan, başqalarının sevgi və heyranlığına güclü ehtiyac nümayiş etdirən, çox yüksək rəy arasında qəribə ziddiyyətə malik olan insanlardır. "O, onların ya fitri olaraq güclü aqressiv enerjiyə malik olduğunu, ya da aqressiv impulsların narahatlığına dözmək üçün konstitusiya qabiliyyətinin olmadığını təklif etdi. Onlar öz istəklərinin tanınmasından qaçmağa çalışırlar və güclərindən qorxurlar. O, hiylə, utanc, paxıllıq və boşluq hissələrini özünənam, qürur, nifrət, müdafiə xarakterli özünü təmin etmək,

boşluq və özünə üstünlük hissi ilə qarşı-qarşıya qoymuş və bunu əks eqo halları adlandırmışdır (10, s. 240).

Narsisizm nəzəriyyəsindəki utanc və təqsir anlayışına bu anlayışlar arasında aydın xətt çəkən J.P.Tanqni və R.L.Darinq müraciət etmişlər: "Günah günaha görə peşmançılıqdır... Utanc şəxsi nəticədən narazı olduğunuz zaman yaranan hissdır. Günah, edilməməli olan bir şeyi etdiyinizi hiss etdiyiniz zamandır. Qeyd etmək lazımdır ki, utanc anlayışı narsisizmi başa düşmək üçün açardır, çünki narsist həm özü ilə fəxr edir, həm də özündən utanır (27, s. 10). Bu şəxsiyyət dualizmi demək olar ki, yalnız narsistlərə məxsusdur.

Narsisizm fenomeninin ümumiləşdirilmiş icmalı *N.Mc.Williams* tərəfindən verilir. O, narsistləri "şəxsiyyətləri xarici tanınma yolu ilə özünəhörmətin qorunması ətrafında təşkil olunan" insanlar adlandırır və çatışmazlıq modelini təklif edir: "Onların daxili həyatında açıq-aydın bir çatışmazlıq var. Onlar dərindən saxta və sevgidən məhrum hiss edə bilirlər". O, narsistlərin bu cür insanların hər hansı sualını həll etmək üçün istifadə etdiyi daimi bir "sıralama" prosesinin olmasından danışır: "Ən yaxşı həkim kimdir? Ən yaxşı təhsil həradadır?" sualına cavab verir və üstünlük və ya mənfi cəhətlər prestij naminə rədd edilə bilər. Onlar özlərini

qeyri-real ideallarla buxovlayır, əgər bu ideallara çatmazlarsa, özlərini daxilən qüsurlu və səhv hesab edirlər. Bundan əlavə, o, şəxsiyyətin identifikasiyasının itirilməsi və öz “Mən”inin fraqmentasiyası qorxusunu qeyd edir ki, bu da özünü tez-tez fiziki sağlamlıq, görünüş və ipoxondriya ilə məşğul olmaqda təzahür etdirir (7, s. 251).

Bir məqamı da qeyd etmək istədik ki, nəzərdən keçirdiyimiz bu araşdırmada narsist şəxsiyyətin patoloji hallarını və onun təbiətinə xas pozuntuları geniş detallarla şərhinə ehtiyac duymuruq. Çünki bu tədqiqatlar narsistik simptomların geniş yayılmış təzahürünə toxunur. Narsizim haqqında ümumiləşdirilmiş cəhətləri aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

- Özünün möhtəşəmliyi haqqında fantaziyalar;
- Sevmək qabiliyyətinin zəif inkişafı;
- Qınamağa meyillilik;
- Ekspozisionizm;
- Obrazın varlığının təsəvvürlə əvəz edilməsi;
- Özünəinamlılıq;
- Enerjililik və ifadəlik;
- İyerarxiyaya və sıralanmaya meyillilik;
- Dəyərələrin itirilməsi qorxusu;
- Özünüaşağılama və depressivlik;
- Tənqidə həssaslıq;

- Fiziki sağlamlıqla bağlı narahatlıqlar;

- Prestij axtarışı ardınca qaçmaq.

Tədqiq etdiyimiz nəzəri mənbələri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, narsisizmin əsas xüsusiyyəti onun ikiqütblü olmasıdır: narsisit şəxsiyyət tipinin əsasını xarici möhtəşəm təzahürlər ilə daxili aşağılıq hissi arasındakı ziddiyyət təşkil edir, birincisi isə öz növbəsində irqçi kimi çıxış edir, sonuncunu kompensasiya etmək üçün müdafiə mexanizmini işə salır. Bütün bunlarla yanaşı narsisizm şəxsiyyət tipi kimi də nəzərdən keçirilir.

Bir sıra tədqiqatlar (18; 22) şəxsiyyət xüsusiyyətlərini qabiliyyətlər vasitəsilə təsvir edən müsbət psixoterapiyaya əlavə olaraq narsisizm anlayışına şəxsiyyət tipi kimi yanaşır və müasir dövrdə bu anlayışın bu istiqamətdən öyrənilməsini vacib sayır. Bu tədqiqatlarda narsistik şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə narsistik şəxsiyyət pozuntusu arasındakı fərqləri ayırd etməyə çalışır. Bu məqam olduqca vacibdir. Ona görə ki sərhəddin müəyyən edilməsi müxtəlif psixoterpiyalarda işin məhsuldarlığını artırmağa imkan verir. Böyük ölçüdə narsist olmaq, diaqnoz qoyulmuş psixiatrik pozuntunun və ya narsisizmin patoloji səviyyəsinin mövcud olması demək deyil. Bu baxımdan narsisizm normal narsisizm

və patoloji narsisizm olaraq iki qrupa bölünür.

Əksər şəxsiyyətin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar (19; 24; 26) narsisizmi intensivliyi ilə fərqlənən, ümumiyyətlə, homogen bir anlayış kimi klinik psixologiya tədqiqatları isə narsisizmi müxtəlif keyfiyyət formalarını əhatə edən cürbəcür struktur kimi müəyyən edir. Normal narsisizm kontekstində fərdlərin öz dəyəri və özünəinamı yüksəkdir və onlar ətraf mühitin mənfi təsirlərinə çox həssas deyillər. Bundan əlavə, onların özünüqavrama və düşüncələri əsas qaynaqlarıdır. Bu şəxslər xarici resurslardan istifadəni böyük ölçüdə rədd edərək özlərinə inamlarını yüksək səviyyədə saxlamağa qabildirlər. Bu məqamda əsas məqsəd layiq olduğu dəyəri saxlamaq və başqaları tərəfindən bəyənilməkdir. Belə məqsəd fərdləri kövrək olmağa və ya həssas olmağa vadar edir və onların həyatına mənfi təsir göstərə bilər. Patoloji narsisizmdə isə fərdlər son dərəcə inamlı görünür və başqalarına qarşı qayğısız

NƏTİCƏ

Burada verilmiş informasiyaları ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, narsisizmin yaranması müxtəlif amillər, o cümlədən genetik, tərbiyə amilləri, psixoloji və sosial-psixoloji amillər, temperament, qabiliyyətlər və stresə davamlılıq kimi amil-

münasibət sərgiləyirlər. Lakin onların daxili aləmində başqalarının fikirlərindən bütünlüklə asılılığı özünü göstərir. Üstəlik, narsisizmin patoloji səviyyəsinə malik olan şəxslər, xoşagəlməz hallarla qarşılaşdıqda və ya layiq olduqları qiyməti lazımınca almadıqda narahat olduqlarını ətraflarına sezdirirlər.

Həddindən artıq qəzəb, antisosial davranışlar və ya aqressiya kimi davranışlar onların narahatlığını açıqlamaq üçün istifadə edilən üsullardan bəziləridir. Bu mənada, narsisizm şəxsiyyət pozuntusuna diaqnoz qoyulması üçün iddialılıq, empatiya olmaması və təsdiq ehtiyacı da daxil olmaqla ən azı beş uzunmüddətli davranış nümunəsinə sahib olması gözlənilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman yalnız peşəkarlar bu diaqnozu qoya bilər. Üstəlik, narsisizm şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslər narsistik şəxsiyyət qədər yaygın deyil. Çünki narsistik şəxsiyyət narsisizm şəxsiyyət pozuntusu kimi mütləq klinik cəhətdən əhəmiyyətli məsələlərlə əlaqəli deyil.

lər mühüm rol oynayır. Narsisizim sadəcə pozuntu deyil, həm də müasir cəmiyyətin tələblərindən doğan bir sosial-psixoloji hadisədir. Cəmiyyətin sürətli inkişafı onun müxtəlif formalarının təzahürlərini gücləndirir. Son tədqiqatlar göstərir ki, narsisizm

inkişafın ilkin dövrlərində ailə münasibətlərinin, o cümlədən valideyn-övlad münasibətlərinin qeyri-adekvatlığından, münasibətlərin düzgün qurula bilməməsindən qaynaqlanır. Bu proseslərin nəticəsində narsisizm

uşaqda yaranan müdafiə mexanizmi kimi özünü göstərir. Bunu nəzərə almaq və narsizmi sosial bəla deyil, tərbiyə və münasibətdən qaynaqlanan hadisə kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Cabbarov R.V. Geçəklik terapiyası. Bakı: Optimist, 2018 360 s.
3. Ватиканский аноним. О невротном // Вестник древней истории. – №3. – 1992. – С. 56.
4. Кун Н.А. Мифы древней Греции. М.: Роосса, 2009. – С. 27
5. Кохут Х. Психоаналитическое лечение нарциссических расстройств личности: опыт систематического подхода // Антология современного психоанализа под ред. Россохина А.В. – М., 2000. – С. 409-410.
6. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии. – М.: Класс, 2001. – С. 239.
7. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе. – М.: Независимая фирма «Класс», 2015. – С. 249-250
8. Павлова О. Цивилизационный феномен нарциссизма: векторы объективации в парадигме психоанализа // Вопросы философии. – №6. – 2010. – С. 24.
9. Кохут Х. Психоаналитическое лечение нарциссических расстройств личности: опыт систематического подхода // Антология современного психоанализа под ред. Россохина А. В. – М., 2000. – С. 409-410.
10. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии. – М.:Класс, 2001. – С. 239.
11. Словарь психологических и психоаналитических терминов. URL: <https://www.psychol-ok.ru/dictionary/psychopathology.html> (дата обращения: 22.04.2018)
12. Фрейд, З. О нарциссизме // Фрейд, З. Я и Оно. – Тбилиси, 1991.
13. Фрейд, З. Скорбь и меланхолия // Фрейд, З. Художник и фантазирование. – М., 1995.
14. Райх В. Характероанализ. – М.: Когито-Центр, 2006. – С. 71.
15. Фромм Э. Душа человека. – М.: АСТ, 1998. – С. 81.

16. Хорни К. Культура и неврозы // Зарубежный психоанализ, хрестоматия. – Спб.: Питер, 2001. – С. 339
17. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders 5th ed. Arlington: Author; 2013.
18. Miller JD, Hoffman BJ, Campbell KW, Pilkonis PA. An examination of the factor structure of diagnostic and statistical manual of mental disorders, fourth edition, narcissistic personality disorder criteria: one or two factors? *Compr Psychiatry*. 2008; 49(2): 141–5. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2007.08.012>
19. Pincus AL, Cain NM, Wright AG. Narcissistic grandiosity and narcissistic vulnerability in psychotherapy. *Personality Disorder Theory Res Treat*. 2014;5(4):439–43. <https://doi.org/10.1037/per0000031>.
20. Pincus AL, Lukowitsky MR. Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annu Rev Clin Psychol*. 2010; 6:421–46. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131215>.
21. Russ E, Shedler J. Defining narcissistic subtypes. In: Ogrodniczuk JS, editor. *Understanding and Treating Pathological Narcissism: American Psychological Association*; 2013. p. 29–43.
22. Levy KN. Subtypes, dimensions, levels, and mental states in narcissism and narcissistic personality disorder. *J Clin Psychol In Session*. 2012;68(8):886–97. <https://doi.org/10.1002/jclp.21893>.
23. Yakeley J. Current understanding of narcissism and narcissistic personality disorder. *BJPsych Advances*. 2018;24(05): 305–15. <https://doi.org/10.1192/bja.2018.20>.
24. Kaufman SB, Weiss B, Miller JD, Campbell WK. Clinical Correlates of Vulnerable and Grandiose Narcissism: A Personality Perspective. *J Pers Disord*. 2020;34(1):107–30. https://doi.org/10.1521/pedi_2018_32_384.
25. De Panfilis C, Antonucci C, Meehan KB, Cain N, Soliani A, Marchesi C, et al. Facial emotion recognition and social-cognitive correlates of narcissistic features. *J Pers Disord*. 2018. https://doi.org/10.1521/pedi_2018_32_350.
26. Pincus AL, Ansell EB, Pimentel CA, Cain NM, Wright AG, Levy KN. Initial construction and validation of the pathological narcissism inventory. *Psychol Assess*. 2009;21(3):365–79. <https://doi.org/10.1037/a0016530>
27. Tangney J.P., Dearing R. L. *Shame and Guilt*. – New York-London, 2004. – P.10.

THE PHENOMENON OF NARCISSISM AND PSYCHOLOGICAL ISSUES OF ITS FORMATION

Vüsal Aliquliyev

ABSTRACT

The article analyzes the phenomenon of narcissism and the psychological issues of its formation. The main methodological direction is focused on the study of general psychological aspects of narcissism. It was determined that narcissism is not only a personality disorder, but can also manifest as a result of changes in socio-economic development. It is clear from the research that a narcissist can be recognized by a very sensitive reaction to any criticism. This sensitivity can be expressed by the fact that he disputes the validity of criticism, reacts to it with anger or depression, and in many cases, a narcissistic orientation can be hidden behind a humble demeanor. A narcissist is a dualistic personality. His dual nature makes it difficult to clearly perceive his various parameters. In the research, the author comes to the conclusion that the rapid and dynamic development of society strengthens the manifestations of various forms of narcissism. Narcissism is caused by the inadequacy of family relationships, including parent-child relationships, the inability to properly establish relationships, as well as damage to the superego in the early stages of development. As a result of these processes, narcissism can manifest itself as a defense mechanism in a child. It would be more correct to take this into account and evaluate narcissism as a phenomenon caused by upbringing and attitude rather than a social evil.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin “Psixologiya, pedaqogika və sosial fənlər” kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 07 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

NAĞIL NÜMUNƏLƏRİNDƏN NLP TEXNİKALARI KİMİ İSTİFADƏNİN İMKANLARI

Elmir İsgəndərov

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Z.Əliyeva 96, AZ1005

E-mail: isgenderlielmir@gmail.com

Orcid: 0009-0001-8183-8862

Açar sözlər: Şifahi xalq ədəbiyyatı, nağıllar, NLP, folklor

Key words: Oral folk literature, fairy tales, NLP, folklore

GİRİŞ

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən biri olan nağıllar uşaq tərbiyəsinin inkişafı və beyinin linqvistik proqramlaşdırılması üçün olduqca zəngin bədii tərkibə və estetik tutuma malik olan etnopedaqoji materiallar hesab olunur. Bu materiallar insan təsəvvürünü genişləndirir, xeyiri, şəri, yaxşını, pisi ayırd etməklə dəyər sistemini formalaşdırır, mənəvi dünyaları zənginləşdirir, xarakterin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Əməyə bağlılıq, halallıq, insana məhəbbət, sədaqət və s. kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği və təşviqi tarix boyu folklor nümunələrinin əsas ideyasını təşkil etmişdir. Alicənablıq, səbir, mətanət, vəfa, səxavət, sədaqət, təmizlik, dürüstlük, sadəlik, mərdlik, qayğıkeşlik, səmimiyyət, ədəbli və mərifətli olmaq,

humanizm, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, ləyaqət və bir sıra başqa nəcib insani xüsusiyyətlər xalq yaradıcılığının bir çox nümunələrində olduğu kimi, nağıllarda da dərin insani hislər kimi təqdim və təbliğ olunur. Bu əsərlərdə həmçinin xəbislik, namərdlik, bədxahlıq, xainlik, satqınlıq, tənbellik, kobudluq, yalançılıq, hiyləgərlik, artıqtamahlıq, riyakarlıq, xəsislik, lovğalıq, zülmkarlıq, qorxaqlıq, insafsızlıq, təkəbbür və s. kimi rəzil sifətlər kəskin tənqid olunur, ifşa edilir.

Nağıllarda tərbiyənin bütün tərkib hissələri, xüsusilə zehni, əxlaqi, fiziki, estetik, əmək tərbiyəsi özünə yer tapır. Məsələn, görkəmli şairimiz M.Müşfiq tərəfindən uşaqlar üçün işlənərək didaktik material şəklinə salınan “Şəngülüm, Şüngülüm, Mən-

gülüm” nağılı uşaqların şüuraltı yönəlişliyi, düzgün tərbiyəsinin təşkili, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi baxımından təqdirəlayiq bədii yaradıcılıq nümunəsi hesab olunur. Əsərdə sülhü, əmin-amanlığı sevən, balalarına qida tədarükü görmək üçün çox əmək sərf edən keçinin timsalında uşaqlar övladcanlılıq, işgüzarlıq, əməksevərlik, qoçaqlıq, cəsarətlilik, məğlubedilməzlik kimi əxlaqi məziyyətlər öyrənilir.

“Məlik Məhəmmədlə Məlik Əhməd”, “Bəxtiyar”, “Mərdlə namərdin nağılı”, “Üç bacı” [1, s. 53-178], “Ağ atlı oğlan”, “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Yetim İbrahimin nağılı”, “Daşdəmirin nağılı” və s. nümunələr mövzu və ideya xüsusiyyətlərinə, tərbiyəvi mahiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Bu nağıllarda eybəcərlik, şər işlər, qorxaqlıq tənqid edilir, sədaqət, mərdlik, cəsarət, insana hörmət, yoldaşına ehtiram və səmimi münasibət, vətənə məhəbbət kimi nəcib insani keyfiyyətlər mədh edilir. Nağılın müəyyən bir süjet xətti əsasında qurulması bu xüsusiyyətlərin psixoloji təsirini gücləndirir. Nağılların, bir qayda olaraq, nikbin əhvali-ruhiyyədə sonlanması uşaqlarda pozitiv yönəlişin əsasını təşkil edir.

Nağıllar daha çox NLP-nin hipnotik dil qəliblərini özündə əks etdirən Milton model anlayışı ilə səsleşir. Bandler və Qrinder M.Eriksonun

dildən istifadəsini “ustalıqla fikrin qeyri-müəyyən tərzdə ifadəsi” adlandırır (1981). Hipnotik dil qəlibləri mücərrəd və qeyri-müəyyən sözlərdən istifadə ilə təlqinin şüuraltına təsirinə səbəb olur. Burada məqsəd ötürülmək istənən informasiyanın birbaşa yox, dolay yolla verilməsidir. Nağıllarda məhz bu üsuldən istifadə olunur. Hər hansı bir dəyəri uşağa aşılamaq üçün birbaşa yoldan yox, bir hadisə və ya qəhrəmana münasibətdə ifadə olunur. Nağılların psixoloji təsir qüvvəsi məhz məcaziliyində, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadəsindədir. Təsadüfi deyil ki, bu gün nağıl terapiyası uşaq və yeniyetmələrlə psixoloji işdə əsas terapiya növlərindən biri hesab olunur. Burada məqsəd uşağın hər hansı bir travmasını aradan qaldırmaq və ya ona hansısa problemin öhdəsindən gəlməyə kömək etməkdir [2, s. 17].

Nağıl qəhrəmanları yaşından və cinsindən asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün böyük mahiyyət kəsb edir. Nağıllar təlqin metodunun bariz nümunələridir. Təlqin isə müasir hipnozun əsasını təşkil edir [3, s. 81-85]. Uşaq qeyri-real olan nağıl aləminin psixoloji təsirinə asanlıqla düşür və qəhrəmanın öz məqsədinə nail olması üçün xəyal aləmində sanki onunla birlikdə çalışır. Bu baxımdan nağıllar uşağın xəyal dünyasının inkişafında və onun sərhədlərinin geniş-

lənmişində mühüm rol oynayır. Real həyatda qoyulan psixoloji sərhəd və maneələrdən fərqli olaraq, uşaqlarda bu sərhədlərin hüdudları olduqca genişdir və onlara görə, həyatda heç nə mümkünsüz deyildir. Məsələn, “Cırtan” nağılında əgər balaca bir uşaq öz ağılı, dərrakəsi, bacarığı və tədbiri ilə fiziki cəhətdən özündən qat-qat böyük bir divə qalib gələ bilirsə, deməli, hər bir insan həyatda qarşılaşdığı çətinliklərdən öz ağılı və bacarığı sayəsində, yeni qabiliyyətlər əldə edərək çıxıb bilər.

Uşaq nağılı dinləyərkən özünü nağıldakı qəhrəman kimi hiss edir, qəhrəmanın yerində “çıxış edir”, hadisələrin gedişində qəhrəmanla birgə “iştirak edir”. Nağılı danışanın emosional rəftarından asılı olaraq uşaq passiv dinləyici yox, xəyalən aktiv iştirakçı mövqeyində qərarlaşır, emosional cəhətdən isə hadisələri real olaraq yaşayır.

Neyro-lingvistik proqramlaşma vasitəsi kimi nağıllar uşaqlara oxunarkən aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

- Bədən dili və səs tonu mövzu ilə uyğunluq təşkil etməli, emo-

sional fonun mənimsəmənin əsas şərtlərindən biri olduğu nəzərə alınmalıdır.

- Oxunun zamanı, yeri, üslubu əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli, uşağın buna hazır olmasına diqqət yetirilməlidir.
- Vəziyyətdən, uşağın yaş dövründən və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq çatdırılmaq istəyən ideya bilavasitə və ya bilavasitə – sətiraltı mənalarla ötürülə bilər. Təsirin bilavasitə göstərilməsi NLP-də Milton model anlayışı ilə ifadə olunur.
- Təsirin səmərəliliyini təmin etmək üçün nümunələr uşağın cins, yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçilməli, onun marağı və meyilləri, arzu və istəkləri nəzərə alınmalıdır.
- Folklor nümunəsi formalaşdırmaq istədiyimiz məqsədə uyğun seçilməlidir.
- Obrazlar və hadisələr mexaniki təsvirlərlə deyil, müvafiq emosional çalarlarla ifadə edilməlidir.

Nəticə

Ümumi olaraq qeyd etmək olar ki, nağıllarda verilən fiziki, əqli və əxlaqi kamillik ideyaları şəxsiyyəti formalaşdırır və onu tərbiyə edən

pedaqoji bədii məziyyət kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirir. Ümumiyyətlə, folklor nümunələrində “şəxsiyyətin formalaşdırılmasına

təsir edən amilləri özündə təcəssüm etdirən göstəricilərin olması tərbiyə işini stimullaşdırır. Ağılarda, laylalarda, bayatılarda, aşıq folklorunda, rəvayətlərdə, əfsanələrdə, miflərdə, kiçikhəcmli nağıl və dastansayağı rəvayətlərdə tərbiyə ünsürlərinin olması həm pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirmək, həm də müasir dövrdə yetişən nəslin nümayəndələrinin bir şəxsiyyət kimi formalaş-

dırılmasını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir” [4, s. 166]. Böyüməkdə olan nəslin milli-mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyələndirilməsi üçün bədii ədəbiyyat nümunələri, o cümlədən nağıllar geniş neyro-lingvistik proqramlaşdırma potensialına malikdir və bundan səmərəli şəkildə istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I cild. Bakı, Şərq-qərb, 2005. 360 s.
2. Burns W.George. Çocuklar ve ergenler için 101 tedavi edici öykü. Terapide metafor kullanımı (101 Healing Stories for Kids and Teens. Using Metaphors in Therapy). Ankara, 2017. 336 s.
3. Battino R, South L.Thomas. Ericksoncu yaklaşımlar. Kapsamlı bir kılavuz. [Ericksonian Approaches: A Comprehensive Manual. İstanbul, 2022. 552 s.
4. Qədimbəyli M.Ə. Kiçikhəcmli folklor nümunələrində tərbiyə məsələləri (Naxçıvan folkloru əsasında). Naxçıvan, 2015. 181 s.

**POSSIBILITIES OF USING FAIRY TALES
AS NLP TECHNIQUES**

Elmir İsgandarov

ABSTRACT

In this article, the manifestation of the theory of Neuro-Linguistic Programming (NLP) in fairy tales from examples of oral folk literature was investigated, and it was noted that folklore materials have wide possibilities as a means of neuro-linguistic programming in the formation of children's moral qualities, spiritual and inner worlds, value system. Fairy tales contain very effective methods in a number of areas of education, as well as in instilling moral qualities. The effectiveness of this effect can be increased by using appropriate techniques of NLP.

Məqalə *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür* (protokol №8).

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 07 aprel 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ДИСПЕТЧЕРА-ИНСТРУКТОРА УВД И СТАЖЁРА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Сабина Эстрова,

Бакинский Государственный Университет,
улица Захида Халилова, 23, AZ 1148,

E-mail: sestrova@naa.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3428-4000>

Açar sözlər: təlimdə qarşılıqlı əlaqə problemləri, HНİЕ təlimatçı-dispetçeri, pedaqoji ünsiyyət, dispetçerlərin hazırlanması prosesi, təlimatçı səlahiyyətləri

Ключевые слова: проблемы взаимодействия в обучении, инструктор-диспетчер УВД, управление воздушным движением, педагогическое общение, процесс обучения диспетчеров, компетенции инструктора

Keywords: problems of interaction in training, ATC OJT instructor, air traffic control, pedagogical communication, the process of ATC training, instructor competencies

ВВЕДЕНИЕ

Специфика деятельности диспетчеров УВД (управления воздушным движением) связана с выполнением большого количества задач, организацией процесса безопасного и эффективного управления потоком воздушных судов, совместной работой с коллегами в других центрах управления воздушным движением в своей стране и по всему миру. «Это требует приверженности со стороны всех вовлеченных специалистов к скоординированному, целенаправленному и совместному решению проблем» [13, стр. 7]. Безусловно, такая работа чревата риском тяжёлых и необратимых последствий в случае совершения ошибок. «Основная цель – минимизировать риск возникновения аварий и других опасностей при максимальной эффективности транспортного потока» [13, стр. 6].

Диспетчеру УВД необходимо уметь длительное время сосредотачивать внимание на своей деятельности, при этом распределяя его между различными объектами, уметь принимать правильное решение в течение короткого промежутка времени. От такого специалиста требуется высокий уровень стрессоустойчивости, когнитивных способностей, ответственности, волевых качеств и т.д. При этом, деятельность диспетчера УВД включает в себя взаимодействие и по типу «человек-машина», и по типу «человек-человек», дополняя к вышеуказанным требованиям необходимость иметь высоко развитые коммуникативные навыки, предрасположенность к кооперации с большим количеством людей. Всё вышеперечисленное ставит процесс подготовки диспетчеров УВД на передний план и предъявляет особые требования к качеству взаимодействия инструктора и стажёра в этот период. Процесс обучения диспетчеров УВД – сложный вид деятельности со множеством явных и скрытых факторов, от действия которых затем напрямую будет зависеть его эффективность. Помимо передачи знаний, умений, навыков правильной работы в этой сложной системе с постоянно

изменяющимися данными существует также процесс психологического и педагогического взаимодействия инструктора и стажёра.

Пути повышения эффективности профессиональной подготовки исследовались с точки зрения разных подходов. I.Koskela и H.Palukka проводили анализ применяемых инструктором методов руководства и контроля [13], I.Koskela и I.Arminen изучали мультимедальные учебные мероприятия во время тренировочных упражнений на тренажере [12].

В последние десятилетия, в связи с бурным развитием компьютерных технологий, в некоторых учебных заведениях начала активно применяться практика частичного удалённого обучения деятельности УВД, а также велись исследования по его разработке и оптимизации. Поскольку авиационно-транспортная промышленность продолжает развиваться, увеличивается объём авиаперевозок и ощущается нехватка квалифицированного диспетчерского персонала, появляется потребность в ускорении процесса обучения, в частичной замене присутствия в аудитории инструктора-диспетчера УВД, которого в ряде случаев могут заменить заранее подготовленные сценарии работы с воздушными судами на

симуляторах (тренажёрах). Появление современных типов тренажёров позволяет модернизировать процесс обучения и переобучения. Подобные идеи описаны в исследовании Updegrove J.A. и Jafer S. [17], предлагающих усовершенствовать процесс обучения за счет использования технологий компьютерного моделирования и интеллектуальных систем обучения (репетиторства) там, где это возможно, позволяющих вести запись и воспроизведение рабочих сценариев для диспетчеров – стажеров УВД. В частности, авторы пишут: «...следует сосредоточить внимание на уменьшении зависимости от инструкторов во время обучения. Эта зависимость может быть уменьшена за счет включения большего потенциала поддержки инструктора в симуляторы, такие как запись и воспроизведение сценариев, и через системы ITS» [17, стр.10] (прим. авт.: ITS - интеллектуальная система репетиторства, которая обеспечивает автоматизированную, личную обратную связь с каждым студентом). Также следует упомянуть сделанные в их отчёте выводы об экономической выгоде от частичной замены инструктора и сокращении числа аудиторий. В заключении отчёта авторами даны рекомендации добавить в

каталог курсов Академии FAA (Академии УВД Федерального управления гражданской авиации) интернет-курсы обучения, поддерживающие самостоятельное обучение, не зависящее от местоположения [18, стр.5].

Несмотря на все вышеуказанные факторы, всё это остаётся вынужденными мерами обеспечения непрерывного процесса работы авиационной системы. И, если достижения техники позволяют отчасти заменять инструктора в процессе обучения, всё же, необходимо признать значимость фактора незаменимой роли живого человека при обучении сложным типам профессий.

Цель данной работы состоит в том, чтобы описать психологические и педагогические проблемы, возникающие при взаимодействии инструкторов-диспетчеров управления воздушным движением и стажёров в процессе обучения, а также предложить ряд рекомендаций, следование которым позволит повысить эффективность этого процесса.

Диспетчер-инструктор УВД – центральная фигура в процессе обучения. Согласно требованию документа № AAR-PEL-006 «Азербайджанские Авиационные Правила Лицензирования Диспетчеров Уп-

равления Воздушным Движением», к работе инструктором допускает-ся лицо, имеющее лицензию диспетчера УВД в течение как минимум двух лет, а также, в течение года, предшествующего подаче заявления, успешно прошедшее курс практических методов обучения, в ходе которого преподаются и должным образом оцениваются необходимые знания и педагогические навыки [11, стр. А.1/10]. В функции инструктора входит теоретическая и практическая подготовка диспетчеров УВД, обеспечение безопасности полётов, контроль и оценка работы стажёров, итоговое заключение о готовности стажёра к самостоятельной работе и многое другое.

Любое обучение начинается с установления контакта с обучаемым, с налаживания определённых взаимоотношений, атмосферы и дистанции между инструктором и стажёром. Инструктору необходимо обладать умением располагать к себе обучаемого, находить подход к каждому, создавать доверительную атмосферу, психологически здоровый климат, чтобы в дальнейшем у стажёра была возможность обратиться к нему с любым неясным вопросом. И в то же самое время, оставаться требовательным, настойчивым в разьяс-

нении своих позиций, непреклонным в вопросах безопасности и отклонения от процедур.

Процесс психологического и педагогического взаимодействия со стажёром требует от инструктора высокой компетентности, а также хорошо развитых личностных качеств: прежде всего, это адекватная самооценка, коммуникативные навыки (умение одно и то же объяснить несколькими способами, при этом не теряя терпения), стрессоустойчивость, низкая конфликтность, направленность на раскрытие личностных качеств стажёра, умение давать качественную обратную связь с позиции этики, умение мотивировать и вдохновлять на обучение, особенно, при условии отсутствия у стажёра однозначно блестящих результатов. Общение между ними в процессе обучения идёт как на профессиональном, так и на личностном уровне, поэтому требует от инструктора специальных коммуникативных и педагогических навыков.

Педагогическое общение является значимой частью работы инструктора, оно выражается в умении создать комфортную психологическую среду в процессе обучения, атмосферу взаимного уважения, благоприятную почву для актив-

ности обучаемого. Это понятие рассматривается в работах разных исследователей. Так, Фалей М.В. определяет его, как «систему взаимодействия педагога и воспитанников, содержание, методы и средства которого способствуют обмену информацией, взаимному познанию личностей, оказанию воспитательного воздействия» [6, стр.23]. Леонтьев А.А. даёт следующее определение: «профессиональное общение преподавателя с учащимися в процессе обучения и воспитания, имеющее определенные педагогические функции и направленное на создание благоприятного психологического климата, а также на другого рода психологическую оптимизацию учебной деятельности и взаимоотношений между педагогом и учащимся» [4, стр.10]. Реан А.А. подчёркивал, что «эффективное педагогическое общение всегда направлено на формирование позитивной Я-концепции личности, на развитие у учащегося уверенности в себе, в своих силах, в своем потенциале» [5, стр.154].

Для более эффективного, согласованного взаимодействия инструктору и стажёру необходимо понимать и принимать личность друг друга, чувствовать настроение своего партнёра, вовремя рас-

познавать и предупреждать конфликты.

В.Леви педагогов, умеющих хорошо разбираться в людях, называл гениями общения. «У таких педагогов прекрасное личностное видение ученика изнутри, умение читать другого человека, умение моделировать общение с учетом индивидуальных особенностей личности» [3, стр.47].

«Решающее значение для работы по обучению имеет то, как инструкторы распознают и понимают точку зрения обучаемых, чтобы соответствующим образом и своевременно скорректировать процесс обучения» – указывают Koskela, I. и Arminen, I. [12, стр. 6]

Однако, в области взаимодействия инструктора и обучаемого нередко возникает ряд проблем. Они могут быть связаны отчасти с личностью самого инструктора, с отсутствием, или низким уровнем развития у него необходимых для этой работы качеств. В исследовании Maria Lundahl описывается проблема значительной зависимости климата обучения от вовлеченных инструкторов. «Если инструктор/группа инструкторов создают такую атмосферу, в которой студенты чувствуют, что их слушают, могут высказать свое мнение, где им предоставляется все

доступные ресурсы и когда их поощряют самостоятельно придумывать решения во время обучения, то можно считать, что с этими студентами обращаются справедливо» [14, стр.13]. В этом исследовании также упоминается о наличии личностного конфликта между инструктором и стажёром, что очень пагубно может сказаться на процессе обучения, поскольку концентрация не будет направлена на работу, а сфокусирована на напряжении в отношениях. Другим немаловажным фактором является слишком явное лидерство инструктора, лишаящее обучаемого инициативы и веры в собственные силы. Подобная проблема также была описана у R.Schwarz [16, стр.43].

Управление воздушным движением – одна из немногих профессиональных сфер, где, в случае неудачи при аттестации, студенты отчисляются от обучения, имея очень небольшую возможность обретения второго шанса. В случае качественного отбора, возникает предположение, что причины таких неудач следует искать в самой системе обучения, не обеспечившей обучаемому должное время или ресурсы, либо в профессионализме инструкторов, его осуществляющих. Этой точки зрения придерживается и Dekker,

утверждающий, что «человеческая ошибка – это эффект или симптом более глубоких проблем» [10, стр. 15].

Иным фактором, снижающим эффективность взаимодействия, может стать наличие языковых или культурных барьеров между инструктором и стажёром. «Личность перенимает культуру, обычаи, формы поведения и этнические стереотипы, принадлежащие ее народу» [1, стр.261]. Инструктору следует учитывать подобные тонкости при взаимодействии с обучаемыми, чтобы ненароком не нарушить этических норм и правил и, тем самым, не задеть личность своего обучаемого, что в последствии скажется на уровне доверия и эффективности их взаимодействия в процессе обучения.

Другой проблемой, с которой может столкнуться диспетчер-инструктор УВД, является его взаимодействие с обучаемым на тренажёре во время плановых курсов повышения квалификации, осуществляющихся с периодичностью раз в три года. В этом случае инструктор имеет дело с уже готовым, обладающим лицензией специалистом, со сложившейся манерой управления воздушным движением. Проблемы могут возникать, когда инструктору необходимо преодолеть внутреннее

сопротивление обучаемому усваиванию новых способов и методов работы. Трудность заключается в том, что в этом случае и инструктор, и обучаемый, обладают схожим набором знаний, умений, навыков, и, оптимизируя манеру работы уже опытного специалиста, необходимо сначала утвердить собственный авторитет в глазах обучаемого, затем доказать, чем новая манера, или способ действия в данном сценарии лучше того, который использует обучаемый. И в то же время, необходимо это делать, базируясь на партнёрских, равноправных отношениях. Квалифицированным специалистам бывает дискомфортно в ситуациях выявления у них слабых мест, и инструктору необходимо уделять большое внимание созданию более комфортной среды, без осуждения, делать упор больше на самостоятельную оценку обучаемым своей работы и использовать метод руководящего (направляемого) анализа. Авторами было проведено исследование проблем инструктора, работающего на курсах повышения квалификации. Помимо вышеперечисленных проблем, в числе трудностей инструктора было также указано самоуверенное и формальное отношение к таким курсам [8, стр. 255].

Другим барьером между инструктором и стажёром может стать низкий уровень мотивации обучения у стажёра. Эта проблема рассматривалась в статье Андреевой Н.Ю., рекомендующей знакомиться со слушателями до начала курсов обучения посредством анкет и предварительного контакта с участниками с целью исследования их мотивации, пробелов и материала, вызывающего сложности [2]. В деятельности инструктора-диспетчера УВД подобный механизм также предусматривается. Как правило, у инструктора есть возможность проследить путь обучения стажёра вплоть до учебного заведения (авиационного профиля), связаться со специалистами, имеющими отношение к его подготовке, установить пробелы и сложности, а также заранее определить, какие способы мотивирования могут быть эффективны. В случае переучивания диспетчера УВД с одного объекта на другой, у инструктора есть возможность получить эту информацию от своих коллег-инструкторов и в дальнейшем найти собственные пути, методы и аргументы индивидуально для каждого стажёра.

В качестве еще одного фактора, который оказывает существенное влияние на взаимодействие инст-

руктора и стажёра, выступает стиль педагогического общения диспетчера-инструктора УВД, т.е. система приемов и методов, используемая инструктором в процессе обучения. С.А.Шейн выделяет семь стилей педагогического общения: доверительно-диалогический стиль (ДДС), альтруистический стиль (АлС), конформный стиль (КфрС), – пассивно-индифферентный стиль (ПИС), рефлексивно – манипулятивный стиль (РМС), авторитарно-монологический стиль (АМС), конфликтный стиль (КфлС) и, так называемый, «Идеал» [7]. Применительно к инструкторам УВД, авторами было проведено исследование, которое нашло своё отражение в статье [9].

Организуя взаимодействие инструктора и стажёра в процессе обучения также следует учитывать требования современных авиационных руководящих документов к компетенциям инструктора. Так, согласно вышедшей в 2020 году седьмой поправке к документу ИКАО (Международной организации гражданской авиации) Дос.9868 «Правила аэронавигационного обслуживания. Подготовка персонала. Издание 3. 2020» инструктору необходимо обладать навыками, обеспечивающими реализацию профессиональный ком-

петенций. Среди них: ситуационная осознанность, управление безопасностью и эффективностью, наставничество, обучение, инструктаж и коучинг, коммуникация, оценка, сотрудничество, самооценка, этика и честность [15].

Следует выделить ещё несколько важных аспектов во взаимодействии диспетчера-инструктора УВД и стажёра: наличие высокого уровня доверия и психологической безопасности, повышающих качество обучения; адекватное реагирование инструктора на поведение обучаемого (например, стресс, неуверенность в себе, самоуверенность). Негативным фактором будет служить наличие предвзятого отношения у инструктора при оценке стажёра в процессе обучения. В руководящих авиационных документах есть конкретное указание, обязывающее инструктора отказаться от обучения стажёра при наличии несовместимости, предвзятого отношения, конфликтов или иных негативных влияний. Инструкторам следует честно распознавать и оценивать появление подобных тенденций.

В процессе обучения инструктору следует использовать не только методы, обеспечивающие передачу инструкций, информации, действующей технологии работы

для данного конкретного объекта, но и специфические методы, направленные на передачу личного инструкторского опыта в той или иной ситуации, нюансов, не изложенных в руководящих документах для особых ситуаций, а также ценностей корпоративной культуры, присущих данной конкретной

компании, а также всей профессии. Всё это будет способствовать более командной рабочей атмосфере, комфортному психологическому климату и благоприятно сказываться на эффективности обучения, а также на устранении различных проблем во взаимодействии со стажёром.

ВЫВОДЫ

Таким образом, проведённый анализ литературы показывает существование определённых проблем во взаимодействии инструктора и стажёра, среди которых можно назвать трудности в нахождении индивидуального подхода к каждому стажёру; низкий уровень развития коммуникативных, педагогических навыков у инструктора, предвзятое отношение при оценивании работы стажёра, несоответствие компетенций инструктора требованиям руководящих авиацион-

ных документов, низкий уровень мотивации к обучению у стажёра.

Следует уделить особое внимание наиболее актуальным направлениям для дальнейших исследований особенностей процесса взаимодействия диспетчеров-инструкторов УВД со стажёрами: исследовать психологические барьеры, возникающие в процессе обучения, особенности речи инструктора, влияющие на их взаимодействие со стажёром в процессе обучения.

Литература:

1. Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Şəxsiyyətin etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinə dair// Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия: материалы II международной научно-практической конференции 5–6 апреля 2012 года. – Пенза – Баку – Белосток: Научно-издательский центр «Социосфера», 2012. – 287 с.
2. Андреева Н.Ю. Психологические особенности обучения взрослых с учётом различных учебных стилей// Образовательные технологии: наука и практика. –

- Челябинск, 2015. №: 1 (07), стр.36-41
3. Леви, В. Исповедь гипнотизера / В.Леви. – М., 1994. – 247 с.
 4. Леонтьев, А.А. Педагогическое общение / А.А. Леонтьев. – М., 1979. – 273 с.
 5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 416 с: (Серия «Мастера психологии»)
 6. Фалей, М.В. Педагогическое общение: учебное пособие / М.В.Фалей. – Южно-Сахалинск: изд-во СахГУ, 2014. – 116 с.
 7. Шейн С.А. Диалоги как основа педагогического общения// Вопросы психологии, 1991. - № 1. С. 44–52
 8. Эстрова С.Т., Ибрагимбекова Р.Ф Проблемы инструкторов-диспетчеров УВД, работающих на курсах повышения квалификации// “Fevral məruzələri-2022: Gənclərin yaradıcı potensialı aviakosmik məsələlərin həllində” mövzulu Beynəlxalq iştirakla VII elmi-praktiki gənclər konfransı. Milli Aviasya Akademiyası, Bakı ş., 02-04 fevral 2022-ci il, səh. 253-256
 9. Эстрова С.Т. Стили педагогического общения в работе диспетчера-инструктора управления воздушным движением// Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, [S.l.], v. 84, n. 1, p. 56-67, mar. 2023. ISSN 2617-7552. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.05>
 10. Dekker, S.W. A. The Field Guide to Understanding Human Error. Aldershot, England/ Burlington/USA: Ashgate, 2006
 11. Document No. AAR-PEL-006 “Azerbaijan Aviation Rules for Licensing Air Traffic Controllers” (2022) // – Baku: State Civil Aviation Agency of the Republic of Azerbaijan, p.140
 12. Koskela, I., Arminen, I., The embedded evaluations in air traffic control training // Amsterdam: In Evaluating Cognitive Competences in Interaction (Gitte Rasmussen, Catherine E. Brouwer, Dennis Day, eds.), / Philadelphia, John Benjamins, – 2012, pp. 15–42. DOI:10.1075/pbns.-225.02kos
 13. Koskela, I., Palukka, H. “Trainer interventions as instructional strategies in air traffic control training”. Journal of Workplace Learning 23(5). 2011: p.293-314
 14. Lundahl M. Is today’s ATC training representative of a just culture? A qualitative study of the training at a European ATC training facility, Lund University, Sweden. 2009

15. Procedures for Air Navigation Services – Training Doc 9868. Third Edition. International civil aviation organization, Montréal, 2020
16. Schwarz, R. “Does Your Leadership Reduce Learning?” *Leader to Leader*, 40-47. (2006, Winter)
17. Updegrave J.A., Jafer S. Optimization of air traffic control training at the Federal Aviation Administration Academy// *Aerospace*. Vol. 4, iss. 4, 2017. URL: <https://www.mdpi.com/2226-4310/4/4/50>
18. Updegrave, J.A., Jafer, S. Recommendations for next generation air traffic control training // *IEEE/AIAA 36th Digital Avionics Systems Conference (DASC)*, - Prague: 2017, DOI:10.1109/DASC.2017.8102129

TƏLİM PROSESİNDƏ HHİE DİSPETÇER-TƏLİMATÇI İLƏ TƏCRÜBƏÇİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏİAQƏNİN PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

Səbinə Estrova

ABSTRAKT

HHİE dispetçerlərinin yüksək keyfiyyətli hazırlanması prosesi aviasiya sisteminin təhlükəsizliyinə təsir edən amillərdən biridir və bu müddət ərzində təlimatçı və təcrübəçi birgə işinin səmərəliliyinə xüsusi tələblər qoyur. Tədqiqat qarşılıqlı əlaqə prosesində yaranan problemlərə dair ədəbiyyatın təhlilini təqdim edir. Məsələn, təlimatçıda bu iş üçün zəruri olan keyfiyyətlərin olmaması və ya aşağı səviyyədə inkişafı, əlverişli təlim mühiti yarada bilməməsi, təcrübəçinin öyrənmə motivasiyasının aşağı səviyyəsi və s.

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS
OF INTERACTION OF THE ATC INSTRUCTOR AND
TRAINEE IN THE TRAINING PROCESS**

Sabina Estrova

ABSTRACT

The high-quality process of air traffic controllers training is one of the factors that further influence the safety of the aviation system, and imposes special requirements on the effectiveness of the joint work of the instructor and the trainee during this period. The study provides an analysis of the literature on problems arising in the process of interaction. For example, the instructor's lack or low level of development of the qualities necessary for this work, the inability to create a favorable learning climate, the trainee's low level of learning motivation, and others.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin “Sosial və pedaqoji psixologiya” kafedrasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9).
Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 02 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

**EMOSİONAL İNTELLEKTİN
TRAVIS BRADBERRY, JEAN GREAVES
NƏZƏRİYYƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ**

Sevda Məsimzadə

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov küçəsi, 23. AZ 1148

E-mail:sevdamesimzade@mail.ru

Açar sözlər: emosiya, hisslər, intellekt, özgüvən, özünüqiymətləndirmə, insan

Keywords: emotion, feelings, intellect, self-confidence, self-assessment, human

GİRİŞ

Hər gün bizim qarşımızda “emosiyalarımı daha effektiv necə idarə edə bilərəm?” məsələsi dayanır. Bu problem hər bir insanın həyatında ən vacib məsələlərdən biridir, çünki bizim beynimiz elə yaradılıb ki, həmişə öncəliyi emosiyalara verir. Belə ki, biz nə görürüksə, nə eşidiriksə, nəyi dərk ediriksə elektrik siqnallarına çevrilərək bütün bədənimizdə dolaşır. Bu siqnallar hüceyrələrimizdə dolaşaraq ən axırıncı nöqtəyə, yəni beynimizə çatır. Bu siqnallar ilk öncə onurğa beynimizin yanındakı hissədən beynimizə daxil olur, daha sonra frontal hissəni dolaşır, sonra isə rasiona, məntiqi düşünməyimizə səbəb olan hissədə yerləşir. Məsələ burasındadır ki, bu səyahət zamanı elek-

trik siqnallarının impulsları beynimizin limbik hissəsindən də keçir, limbik hissə – bizim emosiyalarımızın formalaşdığı hissədir. Buna görə də biz məntiqi düşünmək istədikdə məsələni ilk öncə emosional baxımdan dəyərləndiririk. Beynimizin rasiona düşünən hissəsi bizim emosiyalarımızı dayandıra bilməz, çünki bu iki hissə bir-birinə bağlıdır və müntəzəm olaraq əlaqəni saxlayırlar. Məhz bu əlaqə bizim emosional intellektimizin fiziki mənbəyidir [1, s. 23, 28].

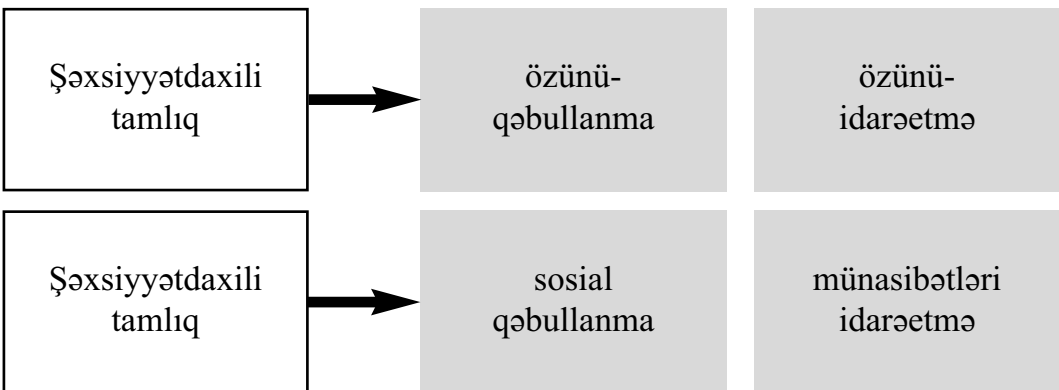
Emosional intellekt təkəcə sizin öz davranışlarınızı idarə etmək üçün və digər insanlarla ünsiyyət yaratmaq üçün öz emosiyalarınızı dərk etməyinizdən ibarət deyil, həmçinin də başqa insanların da emosiyalarını anla-

mağınız və onlara təsir etməyinizdən ibarətdir. Emosional intellekt hər birimizdə mövcud olan mücərrəd bir məfhumdur, məhz emosional intellektimiz bizim davranışlarımızı necə idarə etməyimizi, çətin situasiyada qəbul etdiyimiz qərarlarımızı müəyyənləşdirir. Emosional intellekt adı intellektdən fərqli olaraq insan davranışının bünövrəsini təşkil edir. Emosional intellekt və IQ (intellektual əmsal) arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Siz birbaşa intellekti yüksək olan insanın emosional intellektinin də yüksək olacağını deyə bilməzsiniz. İnsan doğulduğu andan onun IQ dəyişmir, bu sizin məlumatları, faktları öyrənmə bacarığınızdır, 15 yaşınızda da 50 yaşınızda da dəyişməz olaraq qalacaq. Bunun əksi olaraq emosional intellekt isə dəyişəbilən məfhumdur, baxmayaraq ki bəzi insanlar yüksək emosional intellektlə doğulurlar, bəziləri isə aşağı, lakin siz öyrənərək,

yenidən emosional intellektinizi yüksəldə bilərsiniz [2, s. 38].

Emosional intellekt və şəxsiyyət arasında da birbaşa əlaqə yoxdur. Sizin şəxsiyyətinizin intravertliyi və ya ekstravertliyi də emosional intellektin səviyyəsini deməyə imkan vermir. Bizim şəxsiyyət tipimiz ömrümüzün ilk illərində artıq formalaşmağa başlayır və dəyişməz olaraq qalır. Bəzən insanlar hesab edir ki, ekstravert insanların emosional intellekt səviyyələri yüksəkdir, əslində bu belə deyil. Emosional intellekt şəxsiyyətin tipindən asılı deyil, əlbəttə ki, siz öz şəxsiyyətinizin tipini bilsəz sizin üçün emosional intellektinizi artırmaq daha asan olar. Əgər biz insanı bütünlüklə nəzərdən keçirmək istəyiriksə biz onun həm şəxsiyyət tipini, həm EI səviyyəsini, həm IQ səviyyəsini bilməliyik [2].

Travis Bradberry, Jean Greavesə görə emosional intellekt iki hissəyə ayrılır:

Şəkil.1. Emosional intellektin tərkib hissələri

- 1. Şəxsiyyətdaxili tamlıq – özünüqəbullanma və özünü idarə etmə** əsasında formalaşır. Bu zaman siz bütün diqqətinizi digər insanlarla qarşılıqlı münasibətinizə yox, yalnız özünüzdə cəmləyirsiniz.
- 2. Şəxsiyyətlərarası tamlıq – sizin emosiyalarınıza qarşı həssas yanaşma (onları tanıma) və münasibətləri idarə etmə** bacarığınızdır. Sosial (şəxsiyyətlərarası) tamlıq – sosial qəbullanma (həssaslıq, empatiya) və münasibətlərin idarə edilməsi deməkdir. Bu tamlıq bizə digər insanlarla ünsiyyətimizin keyfiyyətini daha da artırmaqdan ötrü, onların əhvali-ruhiyyəsinə, davranışını, motivlərini anlamağa imkan verir.

Özünüzü qəbulladığınız an, siz öz emosiyalarınızı günün istənilən vaxtı dəqiqliklə tanıya və dərk edə bilərsiniz. Özünüqəbullanma odur ki, istər digər insanlarla ünsiyyətdə və ya hansısa hadisə zamanı siz öz emosiyalarınızı sərhədləmirsiniz və şablon reaksiyalar vermirsiniz, siz öz davranışlarınızın altında yatan əsas səbəbləri dəqiqliklə anlayırsınız və bu sizə emosiyalarınızı aydın dərk etməyinizə səbəb olur. Özünüqəbullanmanın yüksək səviyyəsinə çatmaq üçün siz həyatınızda yaranan narahatçılıqlarla

barışmalısınız, bu diskomfortlar sizin neqativ hisslər yaşamağınızla birbaşa bağlıdır. Emosiyalarımızı dərk etməyin yeganə üsulu onları düşünməyə kifayət qədər vaxt ayırmaqdan, onların yaranma səbəblərindən və yaddaşımızda qalmağından ibarətdir. Emosiyalarımız həmişə konkret məqsədə xidmət edir, yaranmasının mütləq bir səbəbi var. Tez-tez biz hisslərimizin anıdan yaranmasından şikayətlənirik, lakin biz özümüzü müşahidə etsək, niyə və nə vaxt belə reaksiyalar göstərdiyimizi anlayırıq. Güclü qəzəb və ya bizi narahat edən digər neqativ hisslər yaşadığımız anı dəfələrlə düşünsək, altında yatan səbəbi tapırıq. Daha şiddətli verdiyimiz reaksiyaların səbəbini tapmaq istəyiriksə, özümüzə vaxt ayırmalıyıq. Niyə belə hiss etdiyimizi, niyə belə davranış sərgilədiyimizi dəfələrlə düşünsək, gələcəkdə bizi utandıran, peşman olmağımıza səbəb olan bu davranışları etmərik və bu dəhşətli hissləri yaşamırıq. Özünüqəbullanmanın yüksək səviyyəsində olmaq – artıq emosional səhv etməkdən qorxmamaq deməkdir.

Özünüidarə etmə – sizin daha cəld və müsbət şəkildə davranmağınız üçün, öz emosiyalarınızı tanıma bacarığınızdır və özünüzü qəbullanmağınızdan asılıdır. Bəzi emosiyalar bizim davranışımızı iflic edə bilər, yaşadığımız şiddətli qorxu bizim sağ-

lam şəkildə düşünməməyimizə səbəb olar və biz mövcud vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmərik [5, s. 52–74]. Bu zaman bizim səbirlə özümüzü idarə etməyimiz situasiyadan çıxış yolu tapmağımıza yardım edər. Özünü idarə etmə yalnız problem yaranan zaman və ya əsəbiləşən zaman öz davranışlarımıza nəzarət etməyimizdən ibarət deyil, həmçinin insanların tez-tez rastlaşdığı və uzun müddət davam edən vərdişlərini idarə etməsi, fərqli situasiyalarda öz bacarıqlarını göstərə bilməsidir.

Emosiyalara həssas yanaşma (onları tanıma) – digər insanların emosiyalarını dəqiqliklə tanıma və onların, həqiqətən, nə hiss etdiklərini başa düşmə bacarığıdır. Bu bacarıq sizə digər insanların, hətta siz onlarla eyni hissləri yaşamasaz belə, düşüncələrinə və hisslərinə adekvat yanaşma imkanı verir. Dinləmə və yaxşı müşahidə etmə bacarığının olması emosiyaları tanımaq üçün iki ən vacib amildir. Yaxşı dinləyici olmaq üçün biz özümüə xoş olan bir çox davranışı dəyişməliyik. Məsələn, insanların sözünü kəsməyi dayandırmalıyıq və qarşı tərəfin nə dediyinə diqqətimizi cəmləməliyik, düşüncələrimizi ona verəcəyimiz cavablar

zəbt etməməlidir. Digər insanları ünsiyyət əsnasında yaxşı müşahidə etmək üçün, bizə təcrübə və elm lazım olacaq. Siz özünüzü bir antropoloq kimi hiss edəcəksiz, antropoloqlar digər canlıları onların öz təbii mühitlərində müşahidə edir və öz düşüncələrinə, hisslərinə bu prosesə mane olmağa icazə vermirlər. Emosiyaları tanıma kənardan məhz belə görünür, siz antropoloqlardan fərqli olaraq digər insanların emosiyalarını tanımaq üçün həmin insanlarla birbaşa əlaqədə olursunuz.

Münasibətləri idarə etmə – qarşılıqlı ünsiyyət zamanı sizin həm özünüzün, həm də ünsiyyətdə olduğunuz insanların emosiyalarını tanıma və idarə etmə bacarığınızdan asılıdır [7]. Zamanla sizin insanlarla yaratdığınız bağlar, onlarla qarşılıqlı ünsiyyətinizə birbaşa təsir edir, hətta ünsiyyətdə olduğunuz insandan xoşunuz gəlməsə belə, bu sizin qarşılıqlı ünsiyyətinizi zədələmir və siz münasibətinizi idarə edə bilərsiniz. İnsanlarla aranızda yaratdığınız güclü bağ, sizin onların düşüncələrini və hisslərini nə dərəcədə tanımağınızdan xəbər verir, yaratdığınız bağ nə qədər zəifdirsə, onlar sizi anlamayacaq.

NƏTİCƏ:

Emosional intellekt təkcə sizin öz davranışlarınızı idarə etmək üçün və digər insanlarla ünsiyyət yaratmaq üçün öz emosiyalarınızı dərk etməyinizdən ibarət deyil, həmçinin başqa insanların da emosiyalarını anlamağınız və onlara təsir etməyinizdən ibarətdir. Emosional intellekt isə

dəyişəbilən məfhumdur. Emosiya-larımız həmişə konkret məqsədə xidmət edir, yaranmasının mütləq bir səbəbi var. Tez-tez biz hisslərimizin anidən yaranmasından şikayətlənirik, lakin biz özümüzü müşahidə etsək, niyə və nə vaxt belə reaksiyalar gös-tərdiyimizi anlayırıq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Travis Bradberry, Jean Greaves, Emotional Intelligence 2.0, 2009, 147 p.
2. Тревис Бредберри, Джин Гривз, Эмоциональный интеллект 2.0 / Перевод на русский язык, издание на русском языке, оформление ООО «Манн, Иванов и Фербер» 2017, 202 с.
3. Travis Bradberry “Self-Awareness”, “The Hidden Driver of Success and Satisfaction” New York: Putnam, 2009, 207 p.
4. Goleman, Boyatzis, and McKee, Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence Boston: Harvard Business School Press, 2002, 306 p.
5. Soussignan, R. «Duchenne smile, emotional experience, and autonomic reactivity: A test of the facial feedback hypothesis», Journal of personality and Social Psychology 2002, 496 p.
6. Dr. Paul Ekman Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life New York: Henry Holt & Company 2007, 407 p. <http://www.talentsmart.com/>

**WHAT IS EMOTIONAL INTELLIGENCE?
TRAVIS BRADBERRY? JEAN GREAVES THEORY**

Sevda Masimzada

ABSTRACT

Emotional intelligence is not only understanding one's own emotions in order to control one's own behavior and communicate with other people, but also understanding other people's emotions and influencing them. It is our emotional intelligence that determines how we manage our behavior and the decisions we make in difficult situations. Emotional intelligence is an abstract, changeable concept that exists in each of us. The only way to understand our emotions is to spend enough time thinking about them, the reasons for their occurrence, and how they are stored in our memory. Our emotions always serve a specific purpose, there is an absolute reason for their occurrence. Emotional intelligence does not depend on the type of personality, of course, if you know your personality type, it will be easier for you to increase your emotional intelligence.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və Pedaqoji Psixologiya kafedrasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 9).
Rəyçi: R.H.Qədirova psixologiya elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

Sabirə Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti

Zərifə Nəsrullayeva

Gəncə Dövlət Universiteti

Heydər Əliyev prospekti 429, AZ2001

E-mail: sabire.04@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetməlik dövrü, deviant davranış, deviant davranış səbəbləri, intihar, fahişəlik, cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya.

Key words: adolescence, deviant behavior, causes of deviant behavior, suicide, prostitution, criminality, alcoholism, drug addiction.

GİRİŞ

Son illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər sahəsində yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətlərin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Deviant davranış insan hərəkətlərinin, fəaliyyətlərinin cəmiyyətdə və ya qruplarda ümumi olan normalara, davranış qaydalarına, ideyalara, stereotiplərə, gözləntilərə, münasibətlərə, dəyərlərə bəzi uyğunsuzluğu ilə əlaqələndirilir. A.Koenin fikrincə, deviant davranış “institusional gözləntilərə zidd olan, yəni sosial sistem daxilində paylaşılan və qanuni kimi tanınan gözləntilərə zidd olan davranışdır” [5.28].

Yeniyetməlik çox vaxt inkişafın disbalansı dövrü adlandırılır. Bu yaş

yeniyetmənin bütün psixi sferasında intensiv dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu yaşda insanın özünə, fiziki xüsusiyyətlərinə diqqət artır, başqalarının fikirlərinə reaksiya artır, özünə hörmət və inciklik artır, fiziki çatışmazlıqlar çox vaxt qabardılır. Yeniyetmə heç də həmişə cəmiyyətin ona qoyduğu tələblərə, onun müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirməsinə cavab vermir.

Yeniyetmələrdə davranış çətinliklərinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan əlverişsiz sosial amillərin öyrənilməsi yeniyetmə şəxsiyyətinin düzgün formalaşması prosesinə mane olan mühitin, tərbiyə və təhsilin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əhatə edir.

Göründüyü kimi, yeniyetməlik dövrünün çətinlikləri əvvəllər ciddi pedaqoji problem olub və indi də qalmaqdadır. Onun birinci obyektiv əsası cəmiyyətin uşaqlara və böyüklərə qarşı qoyduğu tələblər, onların vəzifə və hüquqlarındakı fərqlər arasındakı əhəmiyyətli fərqlərdədir. Məlumdur ki, “böyüklər” həyatı uşaqların həyatından daha çətindir və böyüklər başqaları ilə ahəngdar münasibətlər saxlaya bilmir. Yeniyetmə isə insan münasibətlərinin bu sahəsini bütün mürəkkəbliyi ilə nisbətən qısa müddət ərzində mənimsəməlidir.

Yeniyetmələrin sosial həyatının mürəkkəbləşməsi orqanizmin sürətli fizioloji yenidən qurulması dövründə baş verir. Endokren sistemin fəaliyyətindəki dəyişikliklər vegetativ funksiyalarda (tərləmə, qızartı, ağartma, kilo itkisi, piylənmə və s.) müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bu fizioloji proseslərin təsiri altında olan yeniyetmələr emosional olaraq qeyri-sabit, həssas olurlar. Mənfi şəraitdə bu cür reaksiyalar asanlıqla düzəldilir və hətta patoloji formalar əldə edir.

Yeniyetməlik dövrünün mürəkkəbliyinin ikinci obyektiv əsası bu dövrdə baş verən dəyişikliklərin sürətli tempdə olmasıdır: yeniyetmənin fiziki və psixoloji vəziyyətində, xarici təsirlərə reaksiyalarında və s. Deyə bilərik ki, yeniyetmələr və

böyüklər müxtəlif zaman miqyasında yaşayırlar və buna görə də eyni hadisələrin qiymətləndirilməsində fərqli mövqedən yanaşırlar.

Yeniyetməlik dövrünün mürəkkəbliyinin üçüncü səbəbi yetkinlik dövründə baş verən psixoloji dəyişikliklərlə bağlıdır. Cinsi maraqlar yeniyetmənin şüurunda və davranışında mühüm rol oynayır. Görünüşünə diqqətin artması müşahidə olunur, öz cinsini bilməklə əlaqəli davranış stereotipləri intensiv şəkildə mənimsənilir. Yeniyetmə qızları yeniyetmə oğlanlardan fərqləndirən qavrayış, emosional sfera, intellektual oriyentasiya, ümumi şəxsi münasibətlərdə gender fərqlərinin xüsusiyyətləri sabitdir. Belə ki, qızlar daha aydın emosional həssaslıq və reaktivlik, xüsusi şəraitə daha çevik uyğunlaşma və davranışın daha çox uyğunluğu ilə xarakterizə olunur. Qızlar xarici görünüşlərinə daha çox maraq göstərirlər. Gündəlik fəaliyyətlərdə qızlar oğlanlara nisbətən daha dəqiq, çalışqan və səbirli olurlar. Məktəbdə humanitar fənləri daha yaxşı oxuyurlar. Oğlanlar qızlara nisbətən daha az uyğunlaşa bilirlər; davranışda daha rahat, ümumi qəbul edilmiş tələblərə daha pis tabe ola bilirlər.

Yeniyetməlik dövrünün mürəkkəbliyinin dördüncü obyektiv əsası yeniyetmələrin ailədəki mövqelərindəki fərqlərin tədricən dərk edilməsi

ilə bağlıdır. Hər ailənin öz həyat tərzi var və müxtəlif ailələrdə uşaqlara qoyulan tələblər eyni deyil. Birinin evə gec gəlməsinə icazə verilir, digərini az qala əlindən tutaraq məktəbə aparır və zorla əl ilə qidalandırır. Birinə böyük müstəqillik verilir və valideynləri ona güvənir, digəri isə xırda himayədarlıq edir və xırda şeylərə çəkilir.

Yeniyetməlik dövrünün çətinliklərinin beşinci obyektiv əsası bu yaşa qədər uşağın kifayət qədər müstəqil olmaması və onun fəaliyyət və ünsiyyət dairəsinin nisbətən dar olması səbəbindən əvvəllər aydın şəkildə özünü göstərməyən tərbiyə qüsurlarının toplanmasıdır. Uşağın etdiklərinin çoxunu o, böyüklərin bir-başına təhriki ilə edir. Onda təcrid daxili motivlər sistemi formalaşır. Yeniyetmə isə getdikcə daha çox öz daxili impulsları əsasında hərəkət etməlidir və onun fəaliyyəti başqaları tərəfindən uşağın fəaliyyətindən daha ciddi qiymətləndirilir.

Yeniyetməlik dövründə özünü bürüzə verən davranış pozuntularını və onları yaradan səbəbləri nəzərdən keçirdək.

İntihara meyillilik. İntihar – öz həyatına qəsd etmək niyyəti, intihar riskinin artmasıdır. Passiv tipli deviant davranışın bu forması həyatın özündən, həll olunmayan problemlərdən qaçmağın bir yoludur.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif mədəniyyətlərdə bu hadisəyə qiymətləndirmələr var idi: çox vaxt intihar qınanırdı (xristian və islam əxlaqı nöqtəyi-nəzərindən intihar ağır günah sayılırdı), bəzən müəyyən hallarda icazə verilir və məcburi sayılırdı (məsələn, Hindistanda dul qadınların özünü yandırması və ya samurayların harakiri). Xüsusi intihar aktlarını qiymətləndirərkən, çox şey motivlərdən və şəraitdən, şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, cins, yaş, təhsil, sosial və ailə vəziyyəti kimi xüsusiyyətlərin spesifik birləşməsi intihar davranışının səbəb olduğu faktordur.

İntihar davranışının səbəblərini, motivlərini və təhrik səbəblərini müəyyən etmək üçün buna səbəb olan konkret faktlara nəzər yetirmək vacibdir. Məlumat çatışmazlığı səbəbindən intiharın motivlərini və səbəblərini müəyyən etmək həmişə mümkün olmur. Bunlar ailədəki sosial mühit, əmək və ya təhsil kollektivindəki mikroiklim, sosial sferanın vəziyyəti, sosial ədalətə riayət, maddi təminat və digər amillərlə müəyyən edilir.

Fahişəlik. Adətən fahişəlik şəhvetli cazibəyə əsaslanmayan bir ödəniş qarşılığında nikahdankənar cinsi əlaqə kimi başa düşülür. İctimai əmək bölgüsü, monoqamiyanın inkişafı, şəhərlərin yaranması ilə birlikdə

fahişelik də yaranmağa başladı. Maraqlıdır ki, hətta orta əsrlər Avropasında kilsə fahişəliyinin mövcudluğunun faydalı olmasa da, heç olmasa, qaçılmazlığını dərk edərək bu fenomenə dözmək məcburiyyətində qaldı.

Fahişəliyə cəlb olunan yeniyetmələrin davranışı yetkin fahişələrin davranışından əsaslı şəkildə fərqlənir. Ən xarakterik fərqlər arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: – törədilmiş hərəkətlərin şüursuzluğu. Gəlir əldə etmək üçün şüurlu və məqsədyönlü şəkildə antisosial həyat tərzi keçirən yetkin fahişələrdən fərqli olaraq, uşaqlarda fahişəliklə məşğul olmanın əsas motivləri özünü təsdiq etmək istəyi kimi; maraq; böyüklər kimi görünmək istəyi; müxtəlif formalarda işinə görə ödəniş almaq. Yetkin fahişələr işlərinə görə yalnız pul ifadəsində mükafat aldıkları halda, bir qayda olaraq uşaq və yeniyetmələr çox vaxt əşyalar, kosmetika, spirtli içkilər, restoranda şam yeməyi, siqaret və s. ilə cəlb edilirlər.

Yeniyetmələrdə fahişəliyinin səbəbləri: ailədə səmərəsiz mühit; ailənin olmaması, valideynlərdən heç birinin olmaması, ailədə ögey ata və ya ögey ananın olması; böyüklər tərəfindən cinsi iddialar; ailədən maddi cəhətdən müstəqil olmaq arzusu; maddi və ailə dəstəyindən məhrum olan yeniyetmənin cinsi fəaliyyəti;

yeniyetmənin cinsi əlaqələr haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması; təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin uşaqların məktəbdənkənar fəaliyyətinə nəzarətin olmaması və biganəliyi.

Alkoqolizm. Alkoqolizm bizim dövrümüzdə tez-tez yeniyetmələr arasında rast gəlinən bir xəstəlikdir, ciddi bir asılılıqdır. Yeniyetmə alkoqolizmi böyüklərdən fərqlidir. Böyüyən bir insanın qeyri-sabit psixikasını nəzərə alaraq, asılılıq və zehni sapsalmalara kifayət qədər sürətli reaksiya var. Spirtli içki qəbul edərkən, yeniyetmə özündə “lomka” hiss etdikdə və əlavələr istədikdə fiziki asılılıq çox tez inkişaf edir. Böyüyən orqanizmin bütün funksiyaları pozulur: reaksiya yavaşlayır, zehni qabiliyyətlər yavaşlayır və şəxsiyyətin aktiv deqradasiyası baş verir.

Yetkinlərdə alkoqolizmin inkişafı üçün 5–10 il davamlı içmə lazımdır, yeniyetmələrdə bu müddət yalnız 2–3 il ilə məhdudlaşır – fiziki və psixoloji zəhərlənmə prosesləri daha sürətli gedir. Hansı yeniyetmələrin risk altında olduğunu təxmin etmək mümkün deyil, bu, bir çox amillərdən asılıdır:

Alkoqollu valideynlər. Qeyri-sağlam tərbiyə mühiti böyüməkdə olan uşağı yanlış davranış modeli ilə ruhlandırır. Valideynlər tez-tez spirtli içki qəbul edirlər, yeniyetmə bunu görür və təkrarlayır.

Ailə problemləri. Mübahisələr, qışqırıqlar, valideynlərin boşanması da yeniyetmədə alkoqolizmə səbəb ola bilər. Uşaqlar təbiətə çox şübhəlidirlər. Böyüklər söyüş söyürsə, yeniyetmə kənardan böyüklərin münafişəsində iştirak etməsə belə, bunun üçün özünü günahlandıra bilər. Mübahisələrdən stres alan yeniyetmə reallıqdan qaçmağa çalışır, vəziyyətdən başqa çıxış yolu görməyərək narkotik və spirtli içkilərdən istifadə etməyə başlayır, çünki ona bunun pis olduğunu izah edən yoxdur, çünki valideynləri öz problemlərini həll etməklə məşğuldurlar.

Pis təsir. Yeniyetməlik dövründə içki və siqaret çəkməyin “düzgün” olduğu düşünülür. Bu aldatma həmyaşd mühit tərəfindən gücləndirilir. Əvvəlcə spirtli içki içmək belə “böyük” kimi görünür, lakin bədən tez buna öyrəşir, daha çox şey istəyir və indi bir yeniyetmə necə alkoqolik olduğunu hiss etmir.

Təbliğət. Televiziya, internet, küçə spirtli içkilərin reklamı ilə doludur. İnformasiyanın mənimsənilməsi və alkoqolun əyləncəli, maraqlı, əlçatan olması barədə qeyri-verbal qavrayış yaradır, xüsusən də əlavə cib pulu və ya nəzarətsiz tərbiyə olduqda, yeniyetmə cəzalandırılmayacağına əmin olduqda daha da artır.

Narkomaniya. Ölkəmizdə uzun illər narkomaniya sırf Qərb həyat

tərzinə aid bir fenomen hesab olunurdu. Bu gün ölkəmizdə narkomanianın mövcud olduğunu heç kim inkar etmir, onun fərd və bütövlükdə cəmiyyət üçün fəsadlarının nə qədər ağır olduğunu hər kəs dərk edir, lakin onunla mübarizənin effektivliyi problemi elə aktual olaraq qalır.

Deviant sosiallaşma yeniyetmənin narkotik qrupuna daxil olmasının əsas yollarından biri hesab olunur. İlk mərhələlərdə bir yeniyetmə, bir qayda olaraq, narkotik həzzinin özünün fiziologiyası ilə deyil, onun üçün bir istinad qrupunda bir növ karyera qurmaqla məşğul olur. Tədrisən, böyüklər dünyasının narkotikin mənası və dəyəri ilə bağlı fikirlərindən uzaqlaşması yaranır, onların öz fikirləri üstünlük təşkil edən ideyalar əsasında formalaşır. Sosial psixoloqlar narkomaniyaya bu girişi “rolun udulması” adlandırırlar.

Narkomanianın psixoloji subyektiv səbəblərindən biri müxtəlif hallar üzündən həyatdan narazılıqdır: şəxsi çətinliklər, sosial-mədəni sahədə çatışmazlıqlar, nizamlanmamış asudə vaxt, sosial ədalətsizlik, nizamsız həyat, məktəbdə və ya işdə uğursuzluqlar, insanlarda məyusluq.

Narkomaniya və maddələrdən sui-istifadənin motivləri: narkotik maddənin hərəkətinə olan marağın təmin edilməsi; müəyyən bir qrup tərəfindən qəbul olunmaq üçün aidiy-

yət hissini yoxlamaq; müstəqilliyin ifadəsi, bəzən başqalarına qarşı düşmənçilik; yeni, maraqlı və ya təhlükəli təcrübə haqqında bilik; “aydın düşüncə” və ya “yaradıcı ilham” əldə etmək; tam istirahət hissi əldə etmək.

Cinayətkarlıq. Cinayət – insan qanunla müəyyən edilmiş sərhədi keçdikdə, sosial münasibətlərə hörmətsizliyin ifrat formasıdır. Yeniyetmənin cinayət törətməsi onu göstərir ki, yeniyetmə məqbul olan sərhədlərdən çox uzaqlaşmış. Amma mənəvi uçuruma bir anda düşmə yoxdur. Ona görə də yeniyetməni hüquq pozuntusuna və ya cinayətə sövq edən səbəbləri tapmaq vacibdir: ailə problemləri; əlverişsiz yaşayış mühiti; kütləvi informasiya vasitələri; böyüklərin təhrik etməsi;

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətində törədilmiş cinayətin növü bir qədər az əhəmiyyət kəsb edir, çünki əksər hallarda yeniyetmənin

NƏTİCƏ

Yeniyetmə deviasiyasının səbəbləri problemi uzun tarixə, geniş ədəbiyyata malikdir və bir çox anlayışlarla xarakterizə olunur. Hazırda pozulmaların səbəbləri, onun fərdi formaları haqqında çoxlu sayda məlumatlar mövcuddur. Bu səbəblərin

törətdiyi cinayət əməlinin növü əsasən situasiya xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar arasında münasibət səviyyəsində sabitləşmiş antisosial oriyentasiyaya malik, cinayətkar fəaliyyətdə fəal iştirak edən şəxslər var (yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların ümumi kontingentinin 10-15%-i).

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların daha çox yayılmış kateqoriyası qeyri-stabil olmayan antisosial oriyentasiyaya malik olan, hələ də sabit antisosial davranış nümunələrinə malik olmayan yeniyetmələrdir.

Üçüncü qrup yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarları – qeyri-sabit ümumi oriyentasiyası olan, həm müsbət, həm də mənfi sosial təsirlərə bərabər dərəcədə məruz qalan, qeyri-ciddi cinayətlər törədən yeniyetmələri ayırmaq olar.

əlaqəsini ayırd etmək olduqca çətin-dir, hətta qeyri-mümkündür. Lakin yeniyetmələrin deviant davranış səbəbləri, pozulmaların təzahür xüsusiyyətləri haqqında bilik bu cür yeniyetmələrlə uğurlu iş üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 196 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Əliyeva S.N. Yeniyyətmələrin aqressiv davranışının cins-yaş xüsusiyyətləri. psixol. üz. fəl. lok diss. avtoref. Bakı: 2012, s.
4. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hislər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: AD PU-nun mətbəəsi, 2006, 345 s.
5. Девиантные подростки-мальчики и уличная подростковая субкультура М. 2006. 320 с.

**CHARACTERISTICS AND CAUSES OF DEVIANT
BEHAVIOR OF ADOLESCENTS.**

*Sabira Bayramova
Zarifa Nasrullayeva*

ABSTRACT

The article refers to the deviant behavior of adolescents. It is reported that the level of juvenile delinquency in Azerbaijan has increased significantly in recent years. Firstly, the complexity of this period is substantiated and different aspects of the complexity of adolescence are shown. The features of deviant behavior of adolescents and the causes of their occurrence are shown. The manifestations of suicide in adolescents, prostitution, crime, alcoholism, drug addiction and their causes are considered.

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmləri doktoru, professor.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür.

Məqalə redaksiyaya 27 mart 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

DIQQƏT ƏKSİKLİYİ VƏ HİPERAKTİV POZUNTU

Arifə İsgəndərova

Gəncə Dövlət Universiteti

Zülalə Mobil qızı Xəlilova

Gəncə Dövlət Universiteti

Heydər Əliyev prospekti 429, AZ2001

E-mail: zulxalilova@gmail.com

Açar sözlər: hiperaktivlik, diqqət çatışmazlığı, impulsivlik, korreksiya, psixoloji oyunlar

Key words: hyperactivity, attention deficit, impulsivity, correction, psychological games

GİRİŞ

Müasir dövrümüzdə tez-tez qarşılaşdığımız problemlərdən biri olan hiperaktivlik ilk dəfə 1845-ci ildə Henrix Hoffman tərəfindən təsvir edilmişdir. O bunu 3 yaşlı oğlu üzərində müşahidə etmiş və nəticədə Fillipin hekayəsi ortaya çıxmışdı. Alim hərəkətli uşağı təsvir etmiş və bu cür uşaqlara “hərəkətli fil” adı verilmişdi.

“Hiper” yunan sözü olub “yüksək”, “aktiv” isə “hərəkətli” deməkdir. Hiperaktivlik iki sözün birləşməsindən yaranıb və “yüksək aşırı hərəkətli uşaqlar” deməkdir. Adından göründüyü kimi hiperaktiv uşaqlar daim hərəkətlidirlər, bir yerdə durmurlar.

Diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozğunluğunun çoxsaylı simptomları

olsa da, ancaq hər fərddə eyni simptomlar özünü göstərmir. Simptomlar fərdin yaşına, ətraf mühitə və xəstənin istəklərinə görə dəyişə bilər. Bəzi uşaqlarda bu hal yalnız hiperaktivlik, bəzilərinə isə yalnız yayındırma kimi özünü göstərə bilər. Həddindən artıq aktiv olan uşaqlar başqalarına nisbətən kifayət qədər danışıq qabiliyyətlidirlər. Çox uzun bir yerdə dayanmaq istəmədikləri üçün müşahidə edilə biləcək qədər narahat ola bilərlər. Daim məşğul olmaq üçün bir fəaliyyət tapa və bu fəaliyyətlə daim məşğul ola bilərlər. Diqqət problemi olan uşaqlarda unutqanlıq olduqca yaygındır. Bir işdə olarkən diqqətləri asanlıqla başqa bir vəziyyətə keçə bilər. Bu xəstəliyi olan şəxslər ümu-

miyyətlə, qarşı tərəfin danışıqlarını dinləmirlər. Başqa insanlarla işbirliyi etməkdə çətinlik çəkirlər.

M.Evçenkonun fikrincə, Diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik pozğunluğu (motor disinhibition sindromu, hiperaktivlik sindromu, hiperkinetik sindrom, hiperdinamik sindrom) uşaqlarda olduqca çox rast gəlinən, mü-rəkkəb və aktual, çoxşaxəli bir problemdir. Öz əsas bioloji mexanizmlərinə əsaslanaraq, koqnitiv və emosional həmçinin uşağın güclü iradə sferasında onun məktəb və ya sosial mühitdə şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafında pozuntu kimi ortaya çıxır. Hiperkinetik pozuntu erkən yaşlarda (7 yaşa qədər) həddən artıq aktivlik, nəzarətsiz davranış, sabit konsentrasiyanın olmaması, səbirsizlik, impulsivliyə meyil və yüksək dərəcədə diqqətsizlik ilə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər hər vəziyyətdə özünü göstərir və zamanla dəyişmir (5, s. 96).

Diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozğunluğu olan uşaqlar bir işi bitirməkdə böyük çətinlik çəkirlər. Çox vaxt bu işi bitirmədən əvvəl başqa bir işə keçirlər. Yeni bir işə başlamaları da çox uzun ola bilər. Bu səbəbdən ətrafdakı insanlar tərəfindən meymun kimi xarakterizə edilə bilər. Bütün bunlara əlavə olaraq, düşünmədən hərəkət etmək davranışı impulsiv hərəkət edən uşaqlarda görülür. Bu

vəziyyət nəticəsində qaydalara tabe olmamaq davranışı meydana çıxır. Danışan birinin sözünü kəsmək və oyunlarda öz növbəsini gözləyə bilməmək kimi davranışlar görülə bilər.

Diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozuntusu (DÇHP) uşaqların MSS (mərkəzi sinir sistemi) yetkinləşməsinin ləngiməsi və ali beyin funksiyalarının formalaşması (əsasən reqlulyativ komponentin) yeni yaşama şəraitinə adaptasiya olmağa və idrak fəaliyyətinə mane olur (2, s. 113).

Bütün bu simptomlara əlavə olaraq öyrənmə çətinlikləri də özünü göstərə bilər. Uşağın depressiya əlamətləri göstərməsi və narahat bir ruh halına gəlməsi də mümkündür. Hiperaktivlik uşaq anadan olandan sonra yaranır. Ən çox 3-4 yaşlarda rast gəlinən bir vəziyyətdir. 7 yaşına qədər özünü bürüzə verməlidir. Bəzi uşaqlarda hiperaktivlik və impulsivlik ön planda diqqət əksikliyi geri planda və əksi olaraq diqqət əksikliyinə ön planda hiperaktivlik və impulsivlik geri planda durur. Əksər hallarda oğlanlarda hiperaktivlik və impulsivliyə rast gəlinəndi halda qızlarda diqqət əksikliyinə rast gəlinir. Hiperaktivlik oğlan uşaqlarında qız uşaqlarına nisbətən 3 dəfə daha çoxdur. Dalgınlıq (fikri cəmləmək qabiliyyətinin olmaması), impulsivlikdir (ilk istəyi yerinə yetirmək qabiliyyəti

yətinə nəzarətin pozulması), hiperaktivlik (yüksək aktivlik, narahat vəziyyət).

Yeniyyətməlik və yetkinlik dövründə həddindən artıq olan hərəkətilik bir qədər azalır. Plan qura bilməmək, dağınıqlıq, impulsivlik isə bir çox halda ömür boyu davam edir. Diqqətin zəifləməsi – uşaq daima kənar səslərə və əşyalara baxaraq fikrini yayındırır. Kiçik xırdalığlara fikir vermir və ya onları unudur, həmişə diqqətsizliklə özünü göstərir.

Hiperaktivlik və Diqqət əksikliyi diaqnozu necə qoyulur?

Bu diaqnoz, obyektiv kliniki əlamətlərə görə qoyulur. Bəzən də digər xəstəliklərlə yanaşı DDHP ola bilər (Turett sindromu, bipolyar pozuntu, tiroid xəstəlikləri, meningit, ensefalitdən sonra və s.). DDHP genetik səbəbli və neyrobioloji bir xəstəlikdir. Diaqnoz Amerika Psixiatriya Assosiasiyası tərəfindən hazırlanan DSMV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) ilə qoyulur.

Uşağında DDHP olan valideynlərin ilk müraciəti pediatr, uşaq nevroloqu, psixiatr, psixoloq, loqoped, defektoloq kimi mütəxəssislərə ola bilər. Buna görə də bu uşaqlara yardım göstərən mütəxəssislər bir-biri ilə sıx əlaqə saxlamalı, ümumi prinsiplərə malik olmalıdırlar.

Gündəlik həyatda valideynlər görürlər ki, onların uşağı narahatdır,

diqqətsiz və ya impulsivdir, öz reaksiyalarına kontrol çətinliyi var, hərəkət ehtiyacları çoxdur, öz növbələrini gözləyə bilmirlər. Məktəbəqədər müəssisələrdə və məktəbdə işləyən pedaqoqlar bu uşaqları daha tez aşkarlayıb valideynlərə mütəxəssisə müraciət etmələrini tövsiyə etməli, bunun bir patoloji hal olduğunu, heç də tərbiyənin defisiti olmadığını bilməlidirlər.

İmpulsivlik və ya çox tez, düşüncəsiz hərəkətlər etmək meyilliyi həm gündəlik həyatda, həm də öyrənmə vəziyyətinə maneələr törədir. Məktəbdə və hər hansı bir tədris fəaliyyətində belə uşaqlarda “impulsiv iş növü” müşahidə olunur: onlar çox çətinliklə öz növbələrini gözləyirlər, başqalarının sözlərini kəsir və cavablarını qışqıraraq səsləndirirlər, suala tam cavab vermirlər. Bəzi uşaqlar, impulsiv olduqları üçün nəticəsini düşünmədən asanlıqla təhlükəli vəziyyətlərə düşə bilirlər. Bu riskə meyillilik tez-tez xəsarət və qəzalara səbəb olur (4, s. 156).

Tədqiqatlar göstərir ki, anamnez toplamaqla öyrənilmişdir ki, DDHP olan uşaqların əksəriyyətində erkən yaşda sinir-reflektor oyanıqlığının artması olur ki, bu da özünü ilk aylarından göstərir. Düzgün qulluq, keyfiyyətli qidalanma olmasına baxmayaraq bu körpələrdə narahatlıq, səthi yuxu, səbəbsiz ağlamalar olur.

1–3 yaşlı uşaqlarda hərəkəti narahatlıq, motor bacarıqsızlıq, yuxu pozuntusu, nitq ləngiməsi olur. 3 yaşdan sonra hiperaktivlik, davranış pozuntusu, enurez, enkoprez izlənilir. Əsas simptomlar 3–7 yaşda təzahür edir. Bu yaşda hiperaktivlik (uşaq daima hərəkətdə olur, müəyyən müddət sakit otura bilmir, çox danışır), impulsivlik (düşünmədən hərəkət edir, öz növbəsini gözləyə bilmir, başqalarının sözünü kəsib söhbətə qarışır), diqqət yayınması (müəyyən fəaliyyətdə diqqətini cəmləyə bilmir, tapşırığı axıra çatdıra bilmir, digər fəaliyyət növünə yayınır) formalaşır. Yeniyetmə yaşlarda hiperaktivlik azalır və ya tam keçir, impulsivlik və diqqət yayınması qalır. Bu simptomlara əlavə olaraq bir çox müəllif bu sindromla tez-tez rast gəlinənlərdə aqressivliyə, mənfiliklərə, inadkarlığa, yalandanışma və özünə inamın aşağı səviyyəsinə işarə edən xüsusiyyətlərə rast gəlirlər (6, s.98).

DDHP uşaqlara kompleks yardım göstərməlidir:

- **DDHP olan uşaqların ailəsinə yardım üçün ailə və davranış terapiyası**
- **DDHP olan uşaqların tərbiyəsində vərdişləri aşılamaq üçün valideynlərin təlim proqramları**
- **Məktəb müəllimləri ilə maarifləndirici iş**

- **DDHP olan uşaq və yeniyetmələrlə psixoterapiya, xüsusi korreksion məşğələlər**

- **Medikamentoz müalicə**

Uşaqların tərbiyəsində vərdişləri aşılamaq üçün “time-out” metodundan istifadə etmək olar. Bu bir müvəqqəti izolyasiya metodudur ki, uşaq özünü çox pis apardıqda və ya kontroldan çıxdıqda qabaqcadan danışılmış yerə göndərilir. Bu bir xüsusi stul və ya otaq ola bilər. Qısa müddət “time-out” ərzində (3-5 dəqiqə), uşaq tək qalaraq, həyəcan və oyanıqlıq vəziyyətindən sakitləşməlidir. “Time-out” üçün yer təhlükəli, qaranlıq otaq, zirzəmi, tualet olmamalıdır. Məqsəd odur ki, uşağa sakitləşmək üçün məkan olmalı və uşaq burada öz davranışına kontrolu bərpa etməlidir. Bu metod yeniyetmə yaşına qədərki uşaqlara yaxşı kömək edir. Yeniyetmələrə isə sadəcə deyilir ki, öz otağına keçsin və sakitləşənə qədər orada qalsın.

DDHP olan uşaqlar cəzadan çox, motivasiyalı və pozitiv yanaşmaya daha yaxşı reaksiya verirlər. Əgər cəzalanma vacibdirsə, bu zaman valideynlər qəzəblənməməli, sakit reaksiya verməlidirlər. Uşaq özünün səhv davranışını düzəltməyə çalışmalıdır. Valideynlər də gün ərzində uşağın uğurlarını, güclü tərəflərini səsləndirməlidirlər, uşağa öz artıq enerjisini sərf etmək üçün idman

məşğələlərinə maraq yaratmalıdır. Əsasən açıq havada olan gəzinti, qaçış, idman oyunları faydalıdır.

DDHP olan uşaqların valideynləri 3 əsas prinsipi yadda saxlamalıdırlar:

- *səbirlilik*
- *ardıcillıq*
- *əzmkarlıq*

Diqqət əksikliyi hiperaktivlik pozuntusu hansı səbəblərdən yarana bilər? Aparılan bütün araşdırmalara baxmayaraq bu halın dəqiq səbəbi hələ də tapılmayıb. Ancaq bu problemin bir çox faktorun bir araya gətirərək meydana gəldiyi düşünülür. Genetik müayinə edildikdə, eyni pozğunluğun ailəsində diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozğunluğu olan şəxslərin 75%-də müşahidə olunduğu aşkar edilib. Bu yüksək ehtimalla baxmayaraq diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozğunluğunun yalnız anadan və ya yalnız atadan gələn genlərlə meydana gəldiyi deyilə bilməz. Bundan əlavə, bu pozğunluğu olan şəxslərin beyin quruluşu ilə bağlı bir çox iş aparılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində bəzi fərqlər müəyyənləşdirilsə də, qəti bir nəticəyə gəlmək mümkün olmamışdır. Araşdırmalarda əldə edilən məlumatlar diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozğunluğu olan şəxslərin beyninin bəzi hissələrinin daha böyük və ya daha kiçik olduğunu ortaya çıxarıb.

Bununla birlikdə, beynin işləməsini təmin edən bəzi kimyəvi maddələrin iş intensivliyinin artıq olan şəxslərdə fərqli olduğu müəyyən edilmişdir. Bu tədqiqatların yanında bəzi risk qrupları da mövcuddur ki, onun vaxtından əvvəl doğuş nəticəsində meydana gəldiyi düşünülür. Bundan əlavə, epilepsiya olan uşaqlarda bu xəstəlik digər şəxslərə nisbətən daha çoxdur. Doğuş zamanı və ya həyatın istənilən vaxtında baş verən beyin zədələri də hiperaktivlik pozğunluğuna səbəb ola bilər.

Oyun zamanı hiperaktiv uşaqların digər uşaqlardan fərqi nədədir? Oyun zamanı hiperaktiv uşaq aktiv uşaqdan fərqlənməyə bilər. Belə uşaqlarda problem özünü sakit aparmaq lazım gəldiyi an ortaya çıxır. Yemək yeyərkən otura bilmir, məktəbdə parta arxasında dinc dura bilmirlər, tez-tez ayağa qalxma, gəzmə halında olurlar. Hiperaktivliyin üzərinə düşülməzsə davranış pozuntusuna çevrilə bilər və ana, ataları, dostları, müəllimləri ilə münasibətlərində problemləri yaranır. Xüsusilə məktəb dövründə qayda-qanunlara uyum göstərə bilmirlər və dərslərində problemlər yaşayırlar. Belə uşaqlar kənardan tez-tez xəbərdarlıq aldıkları, tənbel, sözə baxmayan kimi tanındıkları üçün özgüvən əksikliyi yaşayırlar.

Müalicə olunmadıqda hansı qalıcı problemlər ortaya çıxır?

DƏHS olduğu halda psixiatr qəbulunda olmayan, diaqnozu qoyulub uyğun müalicə almayan uşaqlar gələcəkdə bir sıra qalıcı problemlərlə üzləşirlər.

Adətən, simptomlar müalicə ilə düzəldilmədikdə fərqli problemlərə yol açma bilirlər. Bunlara nümunə olaraq:

İmpulsivlik – ani özündən çıxma, əsəbiləşən zaman özünü itirmə, zərərli vərdişlərə meyillilik, riskli davranışlar nəticəsində baş verən qəzalar.

Diqqət əskikliyi – zehni potensialından kifayət qədər istifadə edə bilməmək, dərslərində uğur qazana bilməmək, yaşadlarından geri qalmaq, təhsilin yarımçıq və ya yetərsiz qalması.

Hiperaktivlik – məktəbəqədərki dövrdə həddən artıq hərəkətlilik, əsəbiliyin, yorğunluğun yaranması, yerində dura bilməmək, uzun müddət oturma, diqqətini bir nöqtəyə cəmləyə bilməmək.

Psixiatr qeyd edir ki, diqqət əksikliyi neyrobioloji vəziyyət olduğu üçün müalicə edilməsə, bu, xəstəliyi müşahidə edən başqa psixiatrik xəstəliklər də yarada bilər. Diqqət əskikliyi olan uşaq məktəb əşyalarını və ya tapşırıqlarını tez-tez unutduğu, dərslərdə diqqəti dağılıb fikrə getdiyi üçün aşağı qiymətlər alır, qaydalara dözə bilməyib evdə və ya

məktəbdə qaydaları pozduğuna görə davamlı olaraq xəbərdarlıqlarla üzləşir. Bu davranışlara görə daima cəzalandırılan uşaqlarda davranış problemləri və ya başqa psixiatrik pozuntular da yarana bilər.

Davranış pozuntusu böyüklərdə narkotik maddələrin istifadəsi kimi hallarla müşahidə oluna bilər. Bu durumda lazımi tədbirlər görülməsə, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu olan insanın özünə güvəni azalar.

Həmçinin diaqnoz zamanı bir çox pis vərdişlərin, məsuliyyətsizlikdən yaranan problemlərin, depressiyanın əsas səbəbinin bəzən DƏHS olduğu ortaya çıxır. Çox vaxt da müəyyən dərman müalicəsi ilə bu sindrom aradan qaldırıldıqda digər problemlər də zamanla öz-özünə həll olunur.

Diqqət əksikliyi olub, lakin bunu bilməyən, müalicə almayan insanlar böyük yaşlarda depressiyaya düşür, yaxud da bir asılılıqdan qurtulmaq üçün həkimə müraciət etdikdə, bu vəziyyətin arxasında diqqət əskikliyinin olduğu aşkarlanır.

Hiperaktiv uşaqların valideynlərinin nəzərinə!

Hiperaktiv uşaqlar həm valideynlərə, həm də ailənin digər üzvlərinə böyük problemlər yaradır. Müalicə olunmayan hiperaktiv uşaq ailəyə narahatlıq yaratmağa davam edəcək. Bu səbəbdən də uşağınıza davranışını idarə edə bilməsi üçün sizə

kömək etmək məqsədilə bir neçə məsləhət veririk:

– Uşağınız üçün gündəlik bir proqram hazırlayın. Onun yemək yediği, yuyunduğu, məktəbə getmək üçün evdən çıxdığı vaxtı hər gün eyni saatlarda müəyyən edin.

– Hiperaktiv uşaqlar ancaq yanlış bir şey etdikləri zaman böyüklərin diqqətini çəkirlər. Bu səbəbdən də uşağınızı gözəl sözlər deyərək qucaqlayıb mükafatlandırmağınız, müsbət davranışları üçün kiçik hədiyyələr verməyiniz çox önəmlidir. Valideyn və digər ailə üzvləri və yoldaşları tə-

NƏTİCƏ

Ekspert onu da qeyd edir ki, bu tip uşaqlar ailədə tez-tez tənqid və danlaqla qarşılaşdıqları üçün onlarda xarakterin mənfi əlamətləri müşahidə olunur: “Bu əlamətlərdən isə həm uşaqlar, həm də böyüklər əziyyət çəkirlər. Hiperaktiv uşaqlar, əsasən, səs-küylü olurlar. Uzun iş saatından sonra evə qayıdan valideynlər səbirləri çatmadıqları üçün çox vaxt onları kortəbii şəkildə sakitləşdirməyə və ya hədə-qorxu gəlməyə başlayırlar ki, belə davranışlar da heç bir vaxt effekt vermir. Bu davranışlar uşaqlar tərəfindən ona görə sərgilənir ki, valideynlər düzgün davranış qaydaları seçmirlər. Psixoloq və hə-

rəfindən olan bu cür müsbət dəstək və sevgi uşağınızın özünü yaxşı hiss etməsini təmin edəcək. Bu uşaqlar üçün ən uyğun davranış forması onları cəzalandırmaq əvəzinə mükafatlandırmaqdır. Onlarla danışarkən mümkün qədər düz gözlərinə baxmaq, bəzən kürəyini və ya əlini tutaraq toxunmaq da yaxşı nəticə verir.

– Məktəbdə uşaq lövhəyə yaxın olan parta arxasında, sakit bir uşağın yanında, müəllimin asanlıqla gördüyü, tez gedib toxunaraq təmas qura biləcəyi və xəbərdarlıq edə biləcəyi yerdə oturmalıdır.

kimin qəbulunda olan valideyn əslində uşağının probleminin nə olduğunu anlayışla qarşılamalıdır. Hər hansı bir uşaq bağçasına hiperaktiv uşağın yeni qəbul olunması bəzən pedaqoqlar tərəfindən də böyük həyəcanla qarşılır. Məlumatsız olan pedaqoq belə uşaqlardan imtina edə bilər. Halbuki bu çox yanlış bir davranış qaydasıdır. Digər tərəfdən hiperaktiv uşaqlar hərəkətli, enerjili olmaqlarına baxmayaraq sinir sistemləri tez yorulur. Buna görə müəyyən rejimin olması vacibdir. Rejimlə yatmaq, durmaq, yemək vaxtları dəqiq yerinə yetirilməlidir”.

Ədəbiyyat:

1. Xəstəliklərin və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı: 10-cu baxış. – I cild. – Cenevrə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2012.
2. İsmayılov N.V., Tibbi psixologiya və psixoterapiya, Bakı 2003, s. 385
3. Şəfiyeva E.İ., Klinik psixologiya (dərs vəsaiti), Bakı 2002, s. 451
4. Dikkat Eksikliyi ve Hiperaktivite/Aşırı Hareketlilik Bozukluğu Olan Çocukların Öğretiminde Öğretmen El Kitabı”, T.C M.E.Ba-
kanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.
5. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях.– М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 96 с.
6. Гиперактивный ребёнок. Как найти общий язык с непоседой / Гульнара Ломакина, Москва, Центрполиграф, 2009

ATTENTION DEFICIT AND HYPERACTIVITY DISORDER

*Arifa Iskenderova
Zulala Khalilova*

ABSTRACT

Attention deficit hyperactivity disorder refers to health conditions such as hyperactivity, distractibility, and impulsivity in a child. Attention deficit and hyperactivity disorder in preschool and school-age children is a major cause of learning difficulties and behavioral disorders. At the same time, children show motor hyperactivity, attention deficit disorder, impulsive behavior, problems in establishing relationships with others. It occurs twice as often in boys than in girls. The diagnosis is made on the basis of objective clinical signs.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, professor.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür.

Məqalə redaksiyaya 27 mart 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSİYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)
Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)
Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)
Xudiyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)
Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)
İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)
Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)
Rüstəmov E.M. (*fəlsəfə üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 5629961

Lisensiya: AVN№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 5,5.

Tiraj: 300. Sifariş 194.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.